ALSHARQ FORUM

SUUDİ ARABİSTAN VE İRAN ARASINDA PAKİSTAN'IN DENGE POLİTİKASI: ŞAH, AYETULLAHLAR VE KRALLAR

RAPOR

ÖMER ASLAN

EYLÜL 2019

SUUDİ ARABİSTAN VE İRAN ARASINDA PAKİSTAN'IN DENGE POLİTİKASI: ŞAH, AYETULLAHLAR VE KRALLAR

Dr. Ömer Aslan, Al Sharq Forum uzman araştırmacılarından olup Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde öğretim üyesidir. Doktorasını Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi bölümünden alan Aslan'ın çalışmaları arasında Al Sharq Forum tarafından yayımlanan iki araştırma raporu ve hakemli akademik dergilerde yayınlanmış dört akademik makale yer almaktadır. Ordu ve Siyaset İlişkileri, Dış Aktörler ve Askeri Darbeler, Terör ve Radikalleşme alanlarında çalışmalar yapmaktadır.

[Bu yazının İngilizce orijinal versiyonu Al Sharq Forum'un web sayfasında mevcuttur]

Bu yazının içeriği ile ilgili bütün sorumluluk müellif(ler)ine aittir.

Telif hakkı © 2019, Al Sharq Forum
Her hakkı saklıdır.
Tasarım: Jawad Abazeed
Türkiye'de basılmıştır.

Bu yayının tüm hakları Al Sharq Forum'a aittir. Al Sharq Forum'un izni olmaksızın yayının tümünün veya bir kısmının elektronik veya mekanik (fotokopi, kayıt, bilgi depolama vd.) yollarla basımı, yayını, çoğaltılması veya dağıtımı yapılamaz. Kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

Adres: Yenibosna Merkez Mahallesi, 29 Ekim Caddesi.
İstanbul Vizyon Park A1 Blok, Kat:6 No.:52 34197
Bahçelievler / İstanbul / Türkiye.
Telefon: +902126031815
Faks: +902126031665
E-posta: info@sharqforum.org

İÇİNDEKİLER

6 YÖNETİCİ ÖZETİ

8 GİRİŞ

9 PAKİSTAN DENGE POLİTİKASININ TARİHİ

13 BUTTO VE DIŞ POLİTİKADA PRAGMATİZMİN ZİRVESİ

17 PAKİSTAN'IN KÖRFEZ'E ASKERİ UZMANLIK İHRACI

20 BASKI ALTINDAKİ BUTTO

21 ZİYA ÜL HAK DÖNEMİ

26 PAKİSTAN VE İRAN-IRAK SAVAŞI

28 SOĞUK SAVAŞ SONRASI

31 KÖRFEZ'DE ÇALIŞAN PAKİSTANLI İŞÇİLER

36 İSLAM İTTİFAKI

39 DENGEYİ KORUMAK

41 SONUÇ

44 REFERANSLAR

Yönetici Özeti

Pakistan, tüm iç çelişkileri bir yana, Ortadoğu'da kritik aktörlerden biri olmayı sürdürüyor. Pakistan'ın Suudi Arabistan öncülüğünde "İslam İttifakı" adı altında 2015 yılı sonunda başlatılan girişime katılmayı baştan reddetmesi söz konusu oluşumu ölü doğmuş bir girişime dönüştürebilirdi. Benzer bir şekilde, eğer Pakistan, Suudi Arabistan'ın telkinlerine olumlu yaklaşsaydı Katar'ın tecrit edilmesi üzerinden başlayan Körfezdeki kriz çok daha yıkıcı sonuçlar doğurabilirdi. Yine Pakistan Suudi Arabistan'ı dinleyip askeri birliklerini Yemen'e yollamayı kabul etmiş olsaydı Suudi Arabistan'da Yemen'de sürdürdüğü savaş farklı bir hal alabilirdi.

Pakistan İslam Cumhuriyeti karar alıcıları 1970'lerin başlarından bugüne kadar geçen sürede, hangi siyasi görüşe sahip olurlarla olsunlar dış politikada İran ve Suudi Arabistan ile yürütülen ilişkilerde bir denge siyaseti izlediklerini ve Arap dünyası içerisinde süren çatışmalardan uzak durmaya çalıştıklarını görürüz. 1950'lerden 70'lere dek İran Şahı'nın Pakistan'ın bölgedeki esas partneriydi. Şah'ın Ortadoğu'nun jandarması rolünü üstlendiği bu dönemde, İran Pakistan'ın kuruluşundan miras kalan varoluşsal kaygılarını önemli derecede azaltan bir aktördü. Bu durum 1973 petrol krizinin ardından Körfez'de yaşanan ekonomik sıçramanın ardından tedricen değişti. On binlerce Pakistanlı işçi ve asker Körfez ülkelerine akmaya başladı. Başbakan Zülfikar Ali Butto; Suudi Arabistan ve İran'ın, Sovyetler Birliği'ne karşı güçlü bir Pakistan'a duydukları ortak ihtiyacı Pakistan'ın lehine mükemmel biçimde kullandı ve iki taraftan da ekonomik, askeri ve siyasal kazanımlar elde etti. Butto, Basra Körfezi'ni "Fars Körfezi" olarak anmaktan çekinmedi çünkü Butto'ya göre, Suudiler uzakta, İran ise komşuydu. Butto diğer yandan Suudilerin, İslam dünyası liderliği iddialarına sözlü destek vermeye devam etti ve bu bakımdan Pakistan'ın dış politikasına İslami bir ton da katmayı da amaçladı.

Suudi Arabistan ve İran'ın arasını daha da açan ve İran'ın Pakistan'a karşı ilk defa Şii kartını kullanmaya başladığı 1979 İran Devrimi sonrasında bile Pakistan, çeşitli konularda iki tarafa birden göz kırpmaya devam etti. Cumhurbaşkanı Ziya ül Hak, hem Afgan cihadını finanse etmek hem de 1977 darbesi sonrası kendi yönetimini konsolide etmek için Suudilerden gelen maddi yardımları memnuniyetle kabul etti ve Arap rejimlerinin güvenlik kaygılarını yatıştırmak için Pakistan askerlerini Körfez'e yollamaktan çekince duymadı. Diğer yandan Pakistan, İran'da devrim sonrası oluşturulan yeni rejimin niyetlerinden emin olmasa da Irak'a karşı verdiği savaşta daha çok İran'ı destekledi. Irak'ın Kuveyt işgali söz konusu olduğunda ise görevdeki Navaz Şerif Hükümeti halkın muhalefetine rağmen Irak'ın Kuveyt'ten çıkarılması için kurulan Amerikan öncülüğündeki koalisyonun operasyonlarına destek verdi ve kraliyet ailesinin korunması için Suudi Arabistan'a ek birlikler yolladı. Ancak Pakistan birlikleri hiçbir zaman bizzat savaş alanında yer almadı.

Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmesinden sonra Afganistan'ın akıbetine dair Pakistan, Suudi Arabistan, Amerika, Hindistan ve İran arasındaki anlaşmazlıklar, Pakistan için birçok sorunu da beraberinde getirdi. 1996 yılından sonra Kabil'deki Taliban rejimini tanıyan üç ülkeden birinin Pakistan olması (diğer iki ülke; Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri idi.) ve 1998 yılında İranlı diplomatların Afganistan'da uğradığı saldırılar, Pakistan ile İran arasındaki ilişkileri daha da kötü bir hâle getirdi. Tüm bunlara karşın 1990'lar boyunca İran ile çıkarları ayrışan Pakistan, İran üzerinde muazzam bir baskı yaratan 11 Eylül saldırılarının ardından bile İran karşıtı bir tutum almadı. Pakistan, İran uluslararası yaptırımlara tabi tutulurken de ülkedeki Şii vatandaşlarının olası bir tepkisinden çekince duyduğu için İran topraklarına yönelik olası bir saldırının karşısında tutum aldı. İran ve Pakistan arasındaki ticaret hacminin çok yüksek olmaması da Pakistan'ın bu politikasına olanak tanıdı.

Nisan 2015'te Suudi Arabistan tarafından yürütülen Yemen operasyonuna katılmayı reddeden Pakistan, 2015 yılının sonlarında Suudi Arabistan tarafından 'Terörizme Karşı İslam İttifakı'na sessizce katıldı. Ancak yine de İran karşıtı bir gruplaşmada yer aldığı şeklinde bir görüntü vermekten uzak durmak için elinden geleni yaptı. Suudi Arabistan'ın, Pakistan'ı İran'a karşı adı konmamış bir cepheye çekme konusunda ikna etmeyi denerken Şam'daki büyükelçisini geri çağırmaya dahi ikna edemediği ayrıca not edilmelidir. Zira Pakistan, Suriye meselesinde de son derece dikkatli adımlar attı. Şerif Hükümeti, büyükelçisini Şam'da tutmanın güvenli olmadığı kısa bir dönem haricinde hiçbir zaman büyükelçiyi geri çağırmadı. Bu, "siyasi tarafsızlık" politikası olarak adlandırılırken Suriye'nin İslamabad Büyükelçisi söz konusu duruşu açısından Pakistan'a müteşekkir olduklarını bir açıklamasında ifade etti.

Pakistan liderleri, İran ile Suudi Arabistan arasındaki çatışmalarda herhangi bir şekilde taraf olmayı reddederken, ülke içerisindeki olası bir mezhep eksenli çatışma konusunda taşıdıkları endişelerini de göz önünde bulunduruyorlar. Pakistan'ı temkinli olmaya iten ekonomik endişeler de ayrıca göz önünde bulundurulmalıdır: Pakistan, enerji ihtiyacını karşılamak üzere doğalgaz ve petrol temin etmek konusunda kronik sorunlarla karşı karşıyadır. Pakistan enerji ihtiyacını Suudi Arabistan, BAE, Katar ve İran'dan (ve bazı başkaca ülkelerden görece az miktarlarda) ithal ettiği petrol ve doğalgazla karşılamaktadır. Petrol zengini Körfez ülkelerinde çalışan Pakistanlı işçilerin ülkedeki ailelerine yolladığı döviz, Pakistan'ın İran ve Suudi Arabistan arasında herhangi bir keskin politika izlemekten kaçınmasının bir diğer nedenini oluşturuyor. Pakistan Körfez ülkelerini de tamamen karşısına almayarak veya Körfez ülkeleri arasında çatışmalarda Suudi Arabistan'ı tamamen dışlamayarak, bu ülkelerdeki vatandaşlarının sınır dışı edilmemesini sağlamaya çalışıyor. Tüm bu iç içe girmiş çıkar çatışmaları ile iç ve dış kısıtlamalar, Pakistan'ı Suudi Arabistan ve İran ile ilişkilerinde dengeli ve son derece temkinli kılarken, Arap dünyası içerisindeki çatışmalara yönelik mevcut denge tavrını da bir tercihten ziyade bir zorunluluk hâline getirmiş bulunuyor.

İran ve Suudi Arabistan Arasında Pakistan: Şah, Ayetullahlar ve Krallar

Giriş

Dünyada Pakistan kadar çelişkilerle dolu olup hâlâ bu denli geniş bir coğrafyada – Afganistan'dan Yemen'e kadar- etkisi olan az ülke vardır. Pakistan, dünya üzerinde en fazla Müslüman nüfusa sahip ikinci ülkedir ama toplumsal bütünlüğünü sağlamış bir ülke olarak da bilinmez.[1] Ülke, çok dinli ve çok etnikli bir toplum içerisinde kalıcı bir barışı sağlamak için çaba sarf etmektedir. Ayrıca geniş doğal kaynaklara sahip olmadığı gibi stratejik derinliğe de sahip değildir. Öte yandan 1947'de kurulduğunda beri Hindistan ve Afganistan'a yönelik varoluşsal güvenlik tehdidi algısına sahiptir.

Pakistan, nükleer silâhlara sahip yegâne Müslüman çoğunluğa sahip ülke olma özelliği taşır. Demokratik bir ülke olarak kurulan ülkede bugüne kadar dört askeri darbe (1958, 1969, 1977 ve 1999) gerçekleşti. Pakistan dış politikasının doğrultusunu, içeriğini ve yaklaşımını belirleyen de tüm bu çelişkiler toplamı olmaktadır. 1950'li yıllarda takip ettiği Batı yanlısı dış politika istisnası kabul edilecek olursa, Pakistan devleti karar alıcıları (ordu mensupları veya sivil yöneticiler) mevcut ve daha önceki küresel güçlerle –Sovyetler Birliği, ABD ve Çin de dahil olmak üzere- ilişkilerinde pragmatik bir tutumu benimsemişlerdir. Bu durumun en net görülebileceği düzlem, Pakistan'ın İran ve Suudi Arabistan arasında yürüttüğü denge politikasıdır. Bir başka ifadeyle, Pakistanlı dış politika yapıcıları kendilerini İran ile komşu yapan "coğrafi gerçekler" ile Suudi Arabistan ile olan "duygusal bağlar" (para ve din9 arasında bir denge kurmaya çalışmışlardır.

Pakistan'ın kurucu lideri Quaid-i Azam [Büyük Lider] olan ve İran'ı yakın bir dost ve olarak gören Muhammed Ali Cinnah, komşularla olan ilişkilerde coğrafi bağların büyük önem taşıdığını savunurdu.[2] Her ne kadar Suudi Arabistan, yeni kurulmuş bir Müslüman devlet olarak Pakistan'a refah ve kalkınma temennisinde bulunmuşsa da bağımsız Pakistan'ı ziyaret eden ilk lider İran Şahı oldu.[3] Pakistan eski Dışişleri Bakanı (1997-1998) ve eski Devlet Başkanı Eyüp Han'ın oğlu Gohar Eyüp bu nedenle "İran, komşumuz ve yaslanacağımız bir alan olarak stratejik düşünme süreçlerimizde ağırlıklı olarak yer almalıdır" demektedir.[4] Ancak "Pakistan-Suudi Arabistan ilişkileri de her iki ülkenin kadim tarihine ve İslam ideolojisine sıkı sıkıya bağlıdır".[5] "Tarihi bağlar," Pakistan'ın hem Suudi Arabistan hem de İran ile olan ilişkilerini belirlerken, İran ile olan ilişkilerde coğrafi kaygıların ve iki devletin coğrafi yakınlığından doğan gerekliliklerin rolü çok daha fazladır.[6] Soğuk Savaş'ın sona ermesi de Pakistan'ın Suudi Arabistan veya İran ile olan ilişkilerinde köklü bir değişikliğe yol açmamıştır.

Tarihi bağlar," Pakistan'ın hem Suudi Arabistan hem de İran ile olan ilişkilerini belirlerken, İran ile olan ilişkilerde coğrafi kaygıların ve iki devletin coğrafi yakınlığından doğan gerekliliklerin rolü çok daha fazladır

Bu çalışma, Pakistan'ın Suudi Arabistan'ın Yemen saldırısı, Katar krizi ve Suriye'de süren iç savaş gibi güncel örneklerde de görüldüğü üzere, uzun yıllardır Suudi Arabistan ve İran ile olan ilişkilerinde esnek ve aktif bir denge kurma çabası gösterdiğini öne sürmektedir. Bu araştırma

raporunda şu sorulara cevap aranmaktadır: Pakistan, Suudi Arabistan ve İran ile olan ilişkilerini nasıl yönetmektedir? Pakistan, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana Suudi Arabistan ve İran arasındaki husumete ve Arap dünyası içerisindeki çatışmalara nasıl yaklaşmaktadır? Bu tarz ihtilaflı meselelere Pakistan'ın verdiği karşılıkları şekillendiren siyasal, ekonomik ve askeri faktörler nelerdir?

Pakistan Denge Politikasının Tarihi

1950'li yılların başında henüz emekleme aşamasında olan bir devlet olarak Pakistan, ABD ile ittifak kurmakta tereddüt etmemiştir. Ülkenin ilk askeri liderleri bu hususta öncü rol oynamışlar ve siyasi elitler de bu çizgiyi takip etmişlerdir. Daha sonraları Pakistan, 1954 yılında Güneydoğu Asya Antlaşma Teşkilatı'nın (SEATO), 1955 yılında ise Merkezi Antlaşma Teşkilatı'nın (CENTO) üyesi olmuş ve böylece ABD'nin "en müttefik müttefiki" olarak anılmaya başlanmıştır. Pakistanlı siyasal elitler, öncelikli olarak Hindistan'dan yönelen ve varoluşsal bir tehdit olarak görülen tehlikeye karşı ABD'den her türlü desteği (ekonomik, politik/diplomatik ve askeri) almayı gözetmiştir. Pakistan Genel Valisi İskender Mirza, ABD'nin Karaçi Büyükelçisi ile yaptığı bir görüşmede büyükelçiye, eğer Pakistan'a vermeye söz verdikleri yardımı Hindistan karşı çıktığı için iptal ederler bunun "Pakistan'ı nikah masasında terkedilmiş bir genç kız" durumuna sokacağını belirtmişti".[7]

ABD Pakistan tarihindeki ilk askeri darbeyi (1958) desteklemiş ve ilkinden çok kısa bir süre sonra gerçekleşen ikinci darbeye de göz yummuştur.[8] İkili ilişkiler, 1958 yılının Ekim ayında gerçekleşen ikinci darbeden sonra hiç olmadığı kadar seyretmiştir. İkinci darbe sonrası genelkurmay başkanlığı makamından devlet başkanlığına geçen Eyüp Han, Amerikan ekonomik ve askeri yardımı ve danışmanlarının ülkeye akın etmesi sayesinde, iktidarının ilk yıllarında rekor seviyede ekonomik kalkınma başarısı sergiledi. Eisenhower yönetimi 1959 yılında komünist ülkelerden gelecek tehditlere karşı Pakistan'ın güvenliğini ve toprak bütünlüğünü garanti etme sözü verdi. Fakat bu durum, ABD'nin 1962'de Çin-Hindistan sınır savaşında Hindistan'ı destekleyip, 1965 Pakistan-Hindistan savaşında Pakistan'a yardımı reddetmesiyle aniden değişti. Bu yıl, Eyüp Han başta olmak üzere Pakistanlı liderlerin aşamalı olarak dış politika seçeneklerini arttırıp, Pakistan'ın CENTO ve SEATO'ya gözü kapalı bir şekilde katılmasını sorgulamaya başladığı bir dönüm noktası olmuştur.

Eyüp Han, 1965 tecrübesinden sonra üç küresel gücü (Çin, Sovyetler Birliği ve ABD) de kızdırmayacak şekilde Pakistan'ın dış politikadaki seçeneklerini arttırmaya çalıştı

Eyüp Han, 1965 tecrübesinden sonra üç küresel gücü (Çin, Sovyetler Birliği ve ABD) de kızdırmayacak şekilde Pakistan'ın dış politikadaki seçeneklerini arttırmaya çalıştı. Eyüp Han ilkesinin dış politikada yalnız kalmamasını sağlamaya çalışırken, tek bir süper güce de yanaşmamak istedi. Pakistan'ın küresel gelişmelerin gidişatını etkileme gücü zayıf bir "küçük güç" olduğunun kabullenilmesini ve ülkesine buna göre yaklaşım gösterilmesini arzuladı.[9] Pakistan'ın artık herhangi bir süper gücün uydusu olmamalıydı.[10]

"Doğu ve Batı Pakistan haritasına baktığınızda Doğu Pakistan'ın üç taraftan Hindistan ile kuşatılmış olduğunu ve geriye kalan tek girişin, deniz kıyılarından olduğunu, oranın kontrolünün de çok zor olmadığını görürsünüz. Batı Pakistan'ın da üç büyük güç arasında sandviç edildiğini görürsünüz: yukarıda Rusya; doğuda Çin ve güneyde Hindistan. Böylesine üç büyük komşuya sahip kalmış küçük bir ülke bilmiyorum. Bizim jeopolitik konumumuz, aynı zamanda bizim zayıflığımız..." [11]

Bu dönemde jeopolitik gereklilikler, ortak Batılı ittifak ve ideolojik benzerlik Pakistan ve İran arasında ikili ilişkileri geliştirmede çok yardımcı oldu. Hem Pakistan hem de İran, CENTO'nun ve sonraki yıllarda da Türkiye'nin de katılımıyla oluşan Bölgesel İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (RCD)[12] üyesiydiler. Yönetim bazında ortak bir seküler yönelime sahip olmaları; Türkiye, İran ve Pakistan'ı RCD çatısı altında bir araya getirmiştir.[13] "İran; seküler, merkeziyetçi ve Batı eğilimli bir devlet olarak beliren Pakistan için doğal bir müttefik ve rol modeldi."[14] 1965 Hindistan-Pakistan savaşından sonra hızlı bir şekilde bozulan ABD-Pakistan ilişkileri ve savaş sonrası devam eden Amerikan yaptırımları ise Pakistan-Mısır ilişkilerinde buzların kısmen de olsa erimesine yol açmıştır. General Eyüp Han, Nasır döneminin hırslı ve güçlü Mısır ordusu generali Mareşal Abdülhekim Emir'i Pakistan'a davet etmiş, Mısır ile aralarında iletişim kanalları da geliştirmeye çalışmıştır. Eyüp Han, Mısır Devlet Başkanı Nasır'a birtakım iş birliği teklifleri götürünce, İran Şahı bu durumdan rahatsız oldu. Söz konusu rahatsızlığın nedeni Şah'ın; Mısır'ı, bölgede dengeyi bozmak isteyen radikal bir güç olarak görmesiydi. Han da İran ile olan ilişkilere büyük önem verdiğinden Genelkurmay Başkanı General Yahya Han'ı Şah'a yollamış ve Pakistan'ın Nasır ile olan ilişkilerine dair Şah'ın tereddütlerini gidermeye çalışmıştır.[15] Eyüp Han'ın Şah'ı üzmekten çekindiği ve üzdüğünde gönlünü almaya çalıştığı tek olay da bu olmamıştı. Eyüp Han 1968 yılı sonlarında Bölgesel İşbirliği ve Kalkınma Örgütü toplantısı sonrasında Şah'ı uğurlarken üzgün olduğunu gözlemlemiş, buna Pakistan hava kuvvetlerindeki bir çavuşun Bahreyn'deki İran varlığı hakkında yaptığı eleştirel yorumun ve Pakistan'ın Manila'daki bir havacılık toplantısında bir konuda Arap tutumuna yakın durmasının neden olduğunu öğrenmişti. Eyüp Han bunun üzerine tüm komutanlara Pakistan ordu eğitim kurumlarında Arap ve İranlıların yan yana gelmemesi için önlem alınması ve kimsenin hassas konularda yorum yapmaması talimatını vermişti.[16]

İran Şahı'nın seküler ve modernleştirici figür olduğu göz önüne alındığında, "modernist ve aydınlanmacı bir İslam düşüncesinin savunucusu"[17] olan Eyüp Han, Pakistan-İran ilişkilerinin ciddi şekilde gelişmesine yardımcı olmuştur. 1950'li yıllarda Genel Vali İskender Mirza da dâhil olmak üzere bir grup Şii siyasal elit Pakistan'da iktidar olduğunda, İran Şahı'nın başkanı olacağı bir ittifak çatısı altında 'Sünni' Pakistan ile Şii İran'ın birleşmesini savunan bir hareket dahi mevcuttu. İran Şahı'nın Pakistan ile olan ilişkilerde Şii kartına bu dönemde hiç başvurmaması ikili ilişkilerde olası bir sorunu ortadan kaldırmıştır. Şah'ın Dışişleri Bakanı Ardeşir Zahidi'nin de söylediği gibi, "o dönemde Şii-Sünni ayrımı önemli değildi."[18] Bir yumuşak güç unsuru olarak Şii kartı, 1979'da Şah'ın devrilmesinin ardından daha işlevsel hâle gelecekti.[19]

İran Pakistan için ara ara beliren sorunlara rağmen düşman olmak için çok büyük bir ülkeydi. Her ne kadar hem Türk hem de Pakistanlı yetkililer bazı dönemlerde Şah'ın öfkeli çıkışlarından ve patronluk taslamasından rahatsızlık duymuşlarsa da Eyüp Han 'İran Şahı'nın hilafında hareket etmenin doğru olmayacağını, bunun çok riskli olacağını'[20] düşünüyordu.

İran Şahı'nın seküler ve modernleştirici figür olduğu göz önüne alındığında, "modernist ve aydınlanmacı bir İslam düşüncesinin savunucusu" olan Eyüp Han, Pakistan-İran ilişkilerinin ciddi şekilde gelişmesine yardımcı olmuştur. 1950'li yıllarda Genel Vali İskender Mirza da dâhil olmak üzere bir grup Şii siyasal elit Pakistan'da iktidar olduğunda, İran Şahı'nın başkanı olacağı bir ittifak çatısı altında 'Sünni Pakistan ile Şii İran'ın birleşmesini savunan bir hareket dahi mevcuttu. İran Şahı'nın Pakistan ile olan ilişkilerde Şii kartına bu dönemde hiç başvurmaması ikili ilişkilerde olası bir sorunu ortadan kaldırmıştır

Bir diğer önemli faktör ise İran'ın Pakistan ordusunun modernleştirilmesine olan yardımıydı. Şah bu dönemde Pakistan'ı Sovyetlerin güneye doğru genişlemesinin önündeki en büyük engellerden biri olarak gördüğü için, Pakistan adına Batılı ülkelerden silâh satın alarak Pakistan ordusunun modernizasyonuna yardımcı olmuştur. Özellikle 1965 Hindistan-Pakistan savaşından sonra her iki ülkeye de uygulanan ABD ambargosu, İran'ın bu yardımını çok önemli bir hâle getirmiştir. Zira bunun öncesinde Pakistan'ın Amerikan silâhlarına olan bağımlılığı had safhadaydı ve bu sebeple ambargo Pakistan'ı ciddi şekilde ve Hindistan'dan daha fazla etkilemişti.[21] 'İran'ın Batı Almanyalı bir silah tüccarından aldığı 90 adet F-86 avcı uçağı, havadan havaya füzeler, mühimmat ve yedek parçaları önce İran'a, oradan da Pakistan'a göndermesi'[22] İran'ın Pakistan'a 1965 sonrası yaptığı bu tarz yardımlara güzel bir örnektir. Hindistan ve Pakistan'a uygulanan ABD yaptırımları 1970'lerin ortalarına kadar devam ederken, 1969 yılında iktidarı, Eyüp Han hükümetini devirerek ele geçiren General Yahya Han, Doğu Pakistan'da 1971'de yaşanan savaş sırasında ABD'nin askeri desteğini istemiş ve Nixon yönetimi Pakistan'ın talebini karşılamak için İran'ı yine gizli silah koridoru olarak kullanmıştır.[23] Pakistan da İran'ın bu yardımları karşılığında, İran hava kuvvetlerine katılacak asker adaylarını eğitmekteydi. Örneğin, Pakistan Hava Kuvvetleri Komutanı, İran'ın Pakistan'ın eğitmesini istediği asker adayı sayısını çok yüksek bulmuş olsa da Eyüp Han, İran'ın talebini yerine getirmek için ne gerekiyorsa yapılmasını emretmiştir.[24] 'İran 1971 savaşı sırasında Pakistan havayollarına ait uçakların tahrip edilmemesi için bu uçakları geçici olarak misafir etmeyi de Kabul etmişti.'[25]

Şah'ın Pakistan'ın güvenlik yapılanmasına olan katkısı, İran'ın güvenlik çıkarlarına dair sahip olduğu yaklaşımdan ileri geliyordu. Şah, İran'ın savunma hattının Pakistan'da başladığına inanmaktaydı ve Pakistan'ı Sovyetlerin bölgedeki yayılmacı politikalarına karşı kilit öneme sahip tampon ülke olarak görmekteydi. Her ne pahasına olursa olsun Pakistan'ın güvenliğini

Şah bu dönemde Pakistan'ı Sovyetlerin güneye doğru genişlemesinin önündeki en büyük engellerden biri olarak gördüğü için, Pakistan adına Batılı ülkelerden silâh satın alarak Pakistan ordusunun modernizasyonuna yardımcı olmuştur. Özellikle 1965 Hindistan-Pakistan savaşından sonra her iki ülkeye de uygulanan ABD ambargosu, İran'ın bu yardımını çok önemli bir hâle getirmiştir. Zira bunun öncesinde Pakistan'ın Amerikan silâhlarına olan bağımlılığı had safhadaydı ve bu sebeple ambargo Pakistan'ı ciddi şekilde ve Hindistan'dan daha fazla etkilemişti

sağlamak Şah'ın çıkarınaydı. Bu sebeple Şah 1965'te Hindistan'a karşı yapılan savaşta da Pakistan'a yardımcı olmuştu.[26] "İran 1971 yılı bahar aylarında Pakistan'a Doğu Pakistan'a nakledilen askeri malzeme ve silahın yerine konması için Batı Pakistan'a bir düzine helikopter ve askeri malzeme gönderdi. Hint ordusu Doğu Pakistan savaşına dahil olduğunda yine ilave malzeme, mühimmat ve yedek parça da gönderdi. İran savaştan sonra da Pakistan'ın Batıdan askeri malzeme ve yedek parça alamaması durumunda Pakistan adına silah tedarik edebileceği' yazıldı.[27] Nixon yönetimi de büyük olasılıkla bu gelişmelerden haberdardı çünkü ABD'nin İran'ın Pakistan'a yaptığı eski malzemelerden oluşan askeri yardımını desteklemek için İran'a ek yeni silah, askeri malzeme ve mühimmat göndermesi plan ve mekanizmasının altında Kissinger yatmaktadır.[28] Kısaca, 1979 yılına, yani Şah'ın bir devrim sonucu alaşağı edilmesine dek, İran, Pakistan'ın bir numaralı koruyucusu oldu.

Pakistanlılar nezdinde Suudi Arabistan'a karşı her zaman olumlu bir yaklaşım söz konusu olmuşsa da[29] Suudi Arabistan'ın Pakistan'ın dış ilişkilerinde ciddi bir rol oynamaya başlaması 1970'li yıllarından ortalarından itibarendir. Gerek Pakistan'ın ve gerek Suudi Arabistan'ın 1950'lerde ve 60'larda boyunca Batı kampında yer almasına karşın Suudi Arabistan, Mısır menşeili Arap milliyetçiliğinin baskısı altında kalmış ve, örneğin, resmi olarak Pakistan'ın Bağdat Paktı'na katılmasına karşı çıkmak durumunda kalmıştı. Hindistan Başbakanı Cevahirlal Nehru, Eylül 1956'da Suudi Arabistan'a resmi bir ziyarette bulunduğunda Pakistan bu ziyareti sükûnetle karşılamış ve pek rahatsız olmamıştır. Ayrıca Pakistan Devlet Başkanı Eyüp Han'ın 1960 yılında Suudi Arabistan'ı ziyaret ettiği ve bu tarihten itibaren Pakistan'ın kalifiye işçilerinin aşamalar halinde ama hacmi oldukça düşük şekilde Suudi Arabistan'a göç ettikleri de bir gerçektir.[30] Suudi Arabistan'ın 1950'lerde ve 60'larda Pakistan'ın devlet kademesindeki yetkililerin zihinlerinde ne kadar az yer tuttuğunun bir diğer göstergesi de Eyüp Han'ın anılarında Suudi Arabistan'a son derece az yer vermiş olmasıdır. İki taraf arasındaki ideolojik kopukluk da bu durumun ortaya çıkmasında rol oynamış olabilir; zira Suudi Arabistan, Pakistan Devlet Başkanı Eyüp Han'ın din, modernleşme ve toplumsal dönüşüm anlamında kurtulmak istediği birçok şeyi temsil etmekteydi.

Butto ve Dış Politikada Pragmatizmin Zirvesi

1967 yılında başlayan geniş halk protestolarını bastırma veya protestocuları tatmin etme konusunda hükümetin yetersizliğini gözlemleyen ordu, kendi çıkarları için Eyüp Han'ı istifa etmeye "ikna etti" ve Genelkurmay Başkanı Yahya Han yönetimi devraldı. Bir süredir merkezden yönetim, yetki devri ve etnik ayrımcılık başlıklarında toparlanabilecek sorunlar Doğu Pakistan'da önce bir sıcak savaşa dönüşmüştür. Savaş sonucunda 1971 yılında Bangladeş kuruldu. Doğu Pakistan'ın kaybedilmesi ise Pakistan'da ordunun açıktan iktidarını bitirdi. Ordu, genel itibarı yanı sıra hızla kaybettiği halk nezdindeki imajını yeniden onarmak için müesses nizama aşina ve sivil birine, 'Pakistan Halkın Partisi'nin lideri Zülfikar Ali Butto'ya yönetimi devretti.[31]

Zülfikar Ali Butto, Eyüp Han'ın son yıllarında dışişleri bakanlığı yapmış ve Pakistan'ın dış politikasındaki pragmatik tonu hem bölgesel hem de küresel çapta yeni boyutlara taşımıştır. Zira Butto, ABD Başkanı Nixon ve Dışişleri Bakanı Henry Kissinger ile 18 Eylül 1973 yılında yapmış olduğu görüşmede söz konusu pragmatizmi açıkça ortaya koymuştur:

> *"Geçmişte küresel ilişkilerde Tanrı ile Şeytan arasında seçimi içeren basit bir yaklaşım vardı. Biz, Tanrı'yı seçmiştik... Pakistan, 1956 Süveyş Krizi'nde İngiltere'yi destekledi ve Mısırlılar o günden beri bizi affetmedi. Her zaman [Batı ittifakının bir üyesi olarak] üzerimize düşeni yapmaya çalıştık. Üçüncü Dünya devletlerinin bağlantısızlık yanlısı eğilimlerinden uzak durduk... Pakistan için ABD ile değişen ilişkiler daha acı vericiydi. Bu ilişki romantizm kokuyordu ve bu yanlıştı, hatta aptalcaydı. Fakat olan buydu (parantez yazara ait)."*[32]

Başbakan Butto, pragmatik dış politikaya en çok da Pakistan'ın İran ve Arap devletleri ile olan ilişkileri söz konusu olduğunda başvurmuştur. Butto'nun bunu başarıyla yerine getirmesinin arkasında, İran ve Suudi Arabistan'ın Ortadoğu'ya dönük herhangi bir komünist saldırıya karşı direnmek gibi ortak bir ajandaya sahip olması ve bunun da zaman içerisinde iki aktörün sahip olduğu farklılıklarının üstünü örtmesi geliyordu. Bu sebeple, her iki devlet de Pakistan'ı kendileri ile Sovyetler Birliği arasında bir tampon bölge olarak güçlü tutmak istemiştir. 1967 yılı gibi erken bir tarihte, Suudi Arabistan ve Pakistan savunma işbirliği seviyelerini arttırmak hususunda anlaşmış ve bu anlaşmayla birlikte Suudi askeri personeli Pakistan'da eğitim almaya başlamıştır.[33] Ayrıca 100 civarında Pakistanlı askeri danışman, Suudi askeri kuvvetlerinin gelişimine ve modernleşmesine yardımcı olmak için Suudi Arabistan'a gitmiştir.[34]

Zülfikar Ali Butto, Eyüp Han'ın son yıllarında dışişleri bakanlığı yapmış ve Pakistan'ın dış politikasındaki pragmatik tonu hem bölgesel hem de küresel çapta yeni boyutlara taşımıştır

1970 yılından sonra bilhassa 1973'teki petrol krizinin ardından Suudi Arabistan, Pakistan'ın dış politika sahnesinde çok daha fazla yer almaya başlamıştır. Butto, Pakistan'ın İslam dünyasındaki konumunu güçlendirmeyi ve Pakistan'ın Körfez'de biriken servetini, Pakistan'ı güçlendirecek bir unsur olarak

kullanmayı hedeflerken, bu hedeflerine ulaşmak için başvurduğu akıllıca yollardan biri, Pakistan'da İslam Konferansı zirvesine ev sahipliği yapmak olmuştur. Butto yalnızca 1974 yılında, Lahor'da İkinci İslam Konferansı Zirvesi'ne ev sahipliği yapmakla kalmamış, Suudilerin bu zirvenin tamamını finanse etmesini de sağlamıştır. İran Şahı, o dönemde Suudi Arabistan ile yaşadığı ihtilaflardan ötürü bu zirveye katılım göstermese de[35] Butto, zengin Körfez devletlerine yakınlaşmayı başarabilmiş ve hem Arap sokağında hem de Arap devletleri nezdinde Pakistan'ın kredisini yükseltmeyi başarmıştır.[36] Butto'nun aynı yıl Suudi Arabistan'a yaptığı ziyarette büyük ölçekli finansal yardım sözü aldığı anlaşılmaktadır.[37]

Başbakan Butto, pragmatik dış politikaya en çok da Pakistan'ın İran ve Arap devletleri ile olan ilişkileri söz konusu olduğunda başvurmuştur. Butto'nun bunu başarıyla yerine getirmesinin arkasında, İran ve Suudi Arabistan'ın Ortadoğu'ya dönük herhangi bir komünist saldırıya karşı direnmek gibi ortak bir ajandaya sahip olması ve bunun da zaman içerisinde iki aktörün sahip olduğu farklılıklarının üstünü örtmesi geliyordu

Öte yandan Butto, bölgedeki hiçbir aktörle arasını bozmak istemedi. Nixon ve Kissinger'a, "Basra Körfezine bakarsanız, Pakistan'ın Emirliklerle ilişkileri çok iyidir. Ayrıca yeni "Mesih" (Libya'da Albay Muammer Kaddafi) de dâhil olmak üzere Arap devletleriyle çok iyi ilişkilerimiz var. Libya hükümeti, ABD Deniz Kuvvetleri'ne ait 6. Filo'ya karşı harekâta katılmalarını isteyene kadar ülkemizin Libya'da bazı pilotları da mevcuttu. O zaman onlara 'hayır, böyle bir eyleme katılamazlar dedik'... İran ile olan ilişkilerimiz de iyidir. Hem İran ile hem Arap devletleri ile iyi ilişkilere sahip olmak kolay bir iş değil ancak İran ile ilişkilerimiz son derece iyidir." [38] demiştir. Butto'nun Dışişleri Bakanı Aziz Ahmed, 1973 yılı Aralık ayında hükümetin dış politikası konusunda mecliste yapılan görüşmelerde İran-Pakistan ilişkisini "özel bir ilişki" olarak tanımladı.[39]

Butto, ülkesinin Libya ile ABD arasında yaşanan krizde arada kalması riskini de almadı. Bu nedenle Libya'da bulunan, Pakistanlı pilotların de içinde olduğu yetmiş beş kişilik birliğini 1973 yılında geri çekme kararı aldığı yazılmaktadır.[40] Butto, 1973 yılındaki petrol krizi ve Arap-İsrail Savaşı'nın ardından Körfez ülkelerine yakınlaşırken, Şah'ın bu yakınlaşmadan rahatsız olduğunu görmezden gelmemiştir. Daha önce Eyüp Han'ın yaptığı gibi, Şah'ın rahatsızlıklarını gidermek ve yanlış anlaşılmaları düzeltmek adına Tahran'a özel bir temsilci göndermiştir.[41] Bu ziyaret sonucunda Butto, Şah'ın kendisinin 1973 yılında ABD Başkanı Nixon'ı ziyaretinde 'Şah'ın geleceğinin pek parlak görünmediğini' belirtmesinden ötürü rahatsızlık duyduğunu öğrendi. Çünkü Kissinger veya Nixon kurnaz bir şekilde bu yorumu Şah'a aktarmıştı.[42] Şah'ı bu dönemde en fazla rahatsız eden olaylardan biri de 'İzmir'deki bir RCD toplantısında ortak tarifesi indirimi konusunda kendisine uzun süre umut verildikten sonra bu teklifin İran öncülüğünde reddedilmesi oldu.[43]

Her ne kadar Butto'nun Körfez'le yakınlaşması İran'la ilişkiler pahasına Suudi Arabistan'a ve diğer ülkelere yakınlaşma gibi seyretse de durum gerçekte böyle değildi. Örneğin, Butto, Basra Körfezi'ni "Fars Körfezi" diye anmakta tereddüt etmedi. ABD Başkanı Nixon ve Henry Kissinger ile yaptığı bir toplantıda, "Arap dostlarımız neden "Fars Körfezi" tabirini kullandığımızı soruyorlar. Ben her zaman bu tabiri tercih ediyorum çünkü İran Şahı'nı rahatsız edecek bir tutum sergilemek istemiyorum. O yüzden de Araplar neden bu tabiri kullandığımızı merak ediyorlarsa bunu Büyük İskender'e sormalarını söylüyorum".[44] Bundan bir yıl sonra Kissinger'ın Pakistan'ın İran ile olan ilişkilerinin mahiyetini sorduğu bir görüşmede de Butto; "Oldukça iyi. 'Fars Körfezi ifadesinin mi Arap Körfezi ifadesinin mi kullanılması gerek?' gibi aptalca bir ağız dalaşı var. Mesela bizim 'Hint Okyanusu' demek konusunda bir sorunumuz yok. Ancak bu ağız dalaşı sonucunda bizler de illa bir tercih yapmak durumunda kaldığımızda Fars Körfezi demeyi tercih ediyoruz. İran bizim komşumuz, Suudi Arabistan ise oldukça uzakta. (vurgu yazara ait)" diye cevap vermiştir.[45]

Kissinger'ın Pakistan'ın İran ile olan ilişkilerinin mahiyetini sorduğu bir görüşmede de Butto; "Oldukça iyi. 'Fars Körfezi ifadesinin mi Arap Körfezi ifadesinin mi kullanılması gerek?' gibi aptalca bir ağız dalaşı var. Mesela bizim 'Hint Okyanusu' demek konusunda bir sorunumuz yok. Ancak bu ağız dalaşı sonucunda bizler de illa bir tercih yapmak durumunda kaldığımızda Fars Körfezi demeyi tercih ediyoruz. İran bizim komşumuz, Suudi Arabistan ise oldukça uzakta. (vurgu yazara ait)" diye cevap vermiştir

Butto, kendisinin iktidarda olduğu yıllarda Şah'ın Pakistan'ı İran'ın güvenliği için çok önemli bir tampon bölge olarak görmesinden sonuna kadar faydalanmıştır. İran'ın en önemli gazetelerinden Keyhan'ın 1973'te yazdığı gibi, "Güçlü ve müreffeh bir Pakistan, İran'ı türbülans içerisindeki Asya'dan korumaktadır".[46] Hatta öyle ki Pakistan 1971 yılında doğu kanadındaki topraklarını kaybettiğinde, Şah'ın son derece ürktüğü söylenmiştir.[47] Şah, Pakistan'ın bölünmesini İran'ın güvenliğine yönelik varoluşsal bir tehdit olarak algılamış ve daha önce de belirtildiği gibi Pakistan'ı ayakta tutmak için ekonomik ve askeri yardım yollamıştır. Afganistan Başbakanı Muhammed Davud Han, Pakistan'da bir Beluc isyanının fitilini ateşleme tehdidinde bulunduğunda da Şah her zamanki gibi endişelenmiş ve "Pakistan topraklarından çıkacak bağımsız bir Belucistan, rahatlıkla İran'daki ayrılıkçı Belucileri tetikleyebilir" diye düşünmüştür.[48] 1975 yılında bir Beluc isyanı gerçekten patlak verdiğinde de Butto bu isyanı Şah'ın yardımıyla bastırmış ve Şah da bu durumdan çok memnun olmuştur.[49] ABD İslamabad Büyükelçiliği'nin kaleme aldığı bir nota göre, İran Şahı'nın Pakistan'ın, Sovyetlerin ve Hindistan'ın askeri gücüne nazaran, özellikle hava kuvvetleri noktasında güçsüz olmasından endişe duyduğu iddia edilmekteydi. Şah ayrıca ordunun iktidarındansa Butto'nun iktidarda olmasından memnun olduğunu da aktarmıştır.[50] Şah'ın bu tercihi muhtemelen Butto'nun zekâsına ve

farklı iç ve dış politika meselelerine dair dengeli tutumuna yönelik güveninden ve ordunun geçmişte birçok hata yapmış olmasından (maliyeti en yüksek hata da Doğu Pakistan'daki krizi yönetme biçimleriydi) kaynaklanmaktaydı. Şah'ın iktidarda Butto'yu tercih etmesinin bir diğer sebebi ise, Butto'nun tıpkı Şah gibi seküler ve realist vizyona sahip olmasıydı.

Şah, Pakistan'ın zayıflaması durumunda sıranın İran'a geleceğinden emindi.[51] Bu sebeple, Pakistan'ın içerisinden geçtiği çalkantılara karşı dayanabilecek ve Hindistan'a karşı kendisini savunabilecek yeterli güce sahip olması için Amerikalıları ikna etme çabalarına hep devam etti. Butto da ABD'nin Şah'a sağladığı güvenlik şemsiyesinden kendi payına düşeni almak için elinden geleni yapmıştır. Örneğin, Şah, bir defasında Pakistan'ın Amerikalıların umursamaz tavrı ve yetersiz askeri desteği sebebiyle zayıfladığına dair sitemlerini sert bir şekilde Amerikalılara iletmiştir.[52] Pakistan da İran'ın Pakistan'ın toprak bütünlüğüne ve güvenliğine bu denli özen göstermesinden memnuniyet duymaktaydı. "1970'lerin ortasına kadar Pakistanlı liderler İran'ın askeri üstünlüğünü kabullenmiş ve Şah'ın, İran'ın Pakistan'ın toprak bütünlüğüne yönelik herhangi bir tehdide karşı gerekirse askeri kuvvetlerini yollayacağına dair beyanlarına değer vermiştir".[53] Şah'a göre, Butto hükümetinin ihtiyaç duyduğu 1 milyar dolarlık yardım paketi için Suudi Arabistan'a değil de İran'a başvurmasının sebebi, Pakistan'ın bu iki ülkeyle aynı seviyede ilişkilere sahip olmamasıydı.[54] Ancak bu, tam olarak doğru değildir. Butto yönetimindeki Pakistan, Suudi Arabistan ile son derece iyi ilişkilere sahip olmuştur. Her ne kadar hayat görüşü tamamen seküler olsa da, Butto duruma ve konuya göre oldukça pragmatik davranma becerisine sahipti ve Pakistan dış politikasına İslami bir ton kazandırıp bölgede Suudilerin çokça üzerinde durduğu iki hedefi savunmaktaydı: İslami eğilimi güçlendirmek ve komünizme karşı mücadele.[55] Zira bu dönemde Pakistan, ikincisini neredeyse gerçekten yaparken ilkini de yapar gibi görünmüştür.

Şah, Pakistan'ın zayıflaması durumunda sıranın İran'a geleceğinden emindi. Bu sebeple, Pakistan'ın içerisinden geçtiği çalkantılara karşı dayanabilecek ve Hindistan'a karşı kendisini savunabilecek yeterli güce sahip olması için Amerikalıları ikna etme çabalarına hep devam etti. Butto da ABD'nin Şah'a sağladığı güvenlik şemsiyesinden kendi payına düşeni almak için elinden geleni yapmıştır

Öte yandan, Butto'nun Suudi Arabistan ve İran ile ilişkilerde maksimum ekonomik fayda elde etme arzusu bilinen bir gerçektir. ABD, 1975 yılında Pakistan'a yönelik yaptırımları kaldırdığında, Butto yine ekonomik yardım için Şah'ın kapısını çalmıştır. Şah da Butto'nun Ekim ayında yaptığı bu ziyaretten sonra Pakistan'a 700 milyon dolarlık bir yardım taahhüdünde bulunmuştur.[56] Ancak Butto bu ziyaretin bir benzerini Suudi Arabistan'a da yapmıştır. CIA'nın Ekim 1975'te yazdığı bir rapora göre Butto, Şah'a yaptığı ziyaretten bir ay önce Suudi Arabistan'ı ziyaret etti ve kendilerinden cömert bir yardım sözü aldı.[57]

Butto duruma ve konuya göre oldukça pragmatik davranma becerisine sahipti ve Pakistan dış politikasına İslami bir ton kazandırıp bölgede Suudilerin çokça üzerinde durduğu iki hedefi savunmaktaydı: İslami eğilimi güçlendirmek ve komünizme karşı mücadele. Zira bu dönemde Pakistan, ikincisini neredeyse gerçekten yaparken ilkini de yapar gibi görünmüştür

Suudilerin verdiği sözü tutup tutmadıkları net olmasa da 2 Eylül 1975'te Kral Halid ve ABD Dışişleri Bakanı Kissinger arasındaki toplantıda, Kral'ın Kissinger'dan, Hindistan ve Sovyetler gibi iki düşman tarafından kuşatılmış olarak tarif ettiği Pakistan'a maddi yardımlarda bulunmasını istediğini bilmekteyiz. Kral ayrıca ABD'nin Pakistan'a ve Türkiye'ye yardım etmesi durumunda, kendisinin de Ürdün ve Mısır ile mali açıdan ilgileneceği sözünü vermiştir.[58] Butto, bir sonraki yıl Suudi Arabistan'dan 30 milyon dolar değerinde bir başka kredi aldı.[59] Ayrıca Tahir-Kheli ve Staudenmaier'in aktardığı kadarıyla, Suudi Arabistan 1976 yılında bütçesinin yüzde 24'ünü (500 milyon dolara tekabül ediyor) Pakistan'a ayırmıştır.[60] Bu Suudi ekonomik desteği sadece nakit kredi biçiminde değil, çimento fabrikalarına, polyester fabrikalarına ve bir gübre fabrikasına doğrudan 100 milyon dolarlık yatırım yapılması şeklinde de sağlanmıştır[61] İslamabad'daki ABD Büyükelçiliğinin 15 Ocak 1976'da aktardığı şekilde özetlersek, "İran ve Suudi Arabistan, Pakistan hükümetinin ekonomik ve politik destek açısından büyük ölçüde bel bağladığı iki Müslüman ülke konumunda olmaya devam etmektedir". [62]

Pakistan'ın Körfez'e Askeri Uzmanlık İhracı

Pakistan'ın İran ve Körfez ülkeleriyle olan ilişkilerinde sahip olduğu en önemli yaklaşımlardan biri, tüm taraflarla arasında kurmayı başardığı güven ilişkisidir. Pakistan bu güveni, Arap olmayan Müslüman çoğunluğa sahip bir ülke olarak ne İran ne de Körfez devletleri nezdinde bir hegemonya iddiası veya gizli ajandası olmamasına borçludur. Eylül 1979 tarihli bir Amerikan diplomatik telgrafında, "Arap devletleri, Pakistan'ın parçalanmasını hiç arzu etmiyor. Pakistan, birçok Körfez ülkesi ve diğer Arap devletleri (Libya gibi) için askeri eğitim ve/veya paralı askerlik için ideal insan kaynağına sahip bir ülke olarak görülüyor. İran ve Afganistan'daki gelişmelerden ürken Kuveyt, gün geçtikçe Pakistan'ı bölgede istikrarı sağlayan bir unsur olarak görmeye başladı".[63] Pakistan'ın kendine has bu rolü, Soğuk Savaş sırasında ve sonrasında birçok Arap devletine askeri personel temin etmesini mümkün kılmıştır. Butto Abu Dabi ile de ilişkilerini zenginleştirmeye çalıştı. Abu Dabi Emiri ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin ilk lideri Şeyh Zayid, 1972 yılında İslamabad'a yaptığı ziyarette Butto'dan Fransa'dan aldıkları 12 adet Mirage-5 bombardıman uçaklarını uçuracak Pakistanlı pilot ve bunların bakım ve onarımını yapacak kalifiye personel talebinde bulunmuş, Butto da bu isteğe olumlu cevap vermişti. Şeyh Zayid de bu yardım karşılığında Pakistan'ın ordusunun yeniden inşası için ekonomik yardım sözü verdi. Abu Dabi'nin Fransa'dan aldığı avcı uçakları Abu Dabi'de muhafaza edilecek ama ihtiyaç durumunda Pakistan'ın kullanımına açılacaktı.[64] Bu gelişme Amerikan elçilik raporlarına şu şekilde yansımıştır: "Abu Dabi, Fransızların Birleşik Arap Emirliklerine sattığı bir düzine civarında [Fransız] Mirage uçağından oluşan bir hava kuvvetlerine sahipti. Bunları kullanabilecek hiçbir yerli pilotları olmadığı için, bu uçaklar, kendi ülkelerinin satın alamayacağı bu son teknoloji uçakları kullanmanın keyfini süren Pakistanlı pilotlar tarafından kullanılmaktaydı."[65] 1983 yılının ortalarına kadar Birleşik Arap Emirlikleri

Hava Kuvvetlerine geçici olarak Pakistanlı bir subay komuta etmişti. 1984 yılı itibariyle Kuveyt hava kuvvetlerinin sahip olduğu tüm uçakların bakım ve onarımı da Pakistanlı personel tarafından yapılmaktaydı.[66]

1983 yılının ortalarına kadar Birleşik Arap Emirlikleri Hava Kuvvetlerine geçici olarak Pakistanlı bir subay komuta etmişti. 1984 yılı itibariyle Kuveyt hava kuvvetlerinin sahip olduğu tüm uçakların bakım ve onarımı da Pakistanlı personel tarafından yapılmaktaydı

Mayıs 1979'da ABD'nin İslamabad Büyükelçisi, Suudi Büyükelçi Riyad El-Hatib'e Kuzey Yemen'deki operasyonlarda görev almaları için Pakistanlı askeri birliklerin Suudi Arabistan'a yollanması için Pakistan ile yapılacak anlaşmanın nihayete erip ermediğini sormuştur.[67] CIA raporlarından öğrendiğimiz kadarıyla Pakistanlı birlikler, Krallığı korumak üzere Suudi Arabistan'a gönderilmiştir.[68] Temmuz 1979'da Amerikan Dışişleri Bakanlığı Pakistan ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkileri şu şekilde yazdı: "Suudiler Pakistan'a cömert yardımlarda bulundular ve karşılığında kalifiye teknik, iş gücü ve askeri danışma desteği temin ettiler... Yaklaşık 650 Pakistanlı askeri personel Suudi askeri kuvvetlerine danışmanlık yapmakta ve Pakistanlılar arasından net olarak bilinmeyen sayıda personel de doğrudan Suudi ordusu içerisinde, daha çok lojistikten sorumlu birimlerde görev yapmaktadır. Öte yandan, Suudi hükümeti ve Pakistan hükümeti arasında, Pakistanlı askeri birliklerin (muhtemelen iki zırhlı tugayda görev yapan askerlerin) Suudiler tarafından satın alınacak teçhizatla donatılmasını sağlayacak bir anlaşmayı da müzakere ettiğine dair bazı kanıtlar vardır. Aktarıldığı kadarıyla, şu an Suudi Arabistan'da iki küçük Pakistan ordu destek birimi, bu iki zırhlı tugaya destek olması için eğitilmektedir".[69] Suudi Arabistan 1980'lerin ortalarında büyük bir silah silahlanma hamlesine giriştiğinde donanmasını güçlendirmek için subaylarını Pakistan donanma akademilerine göndermekteydi. 1982 yılında Pakistan donanma akademilerinde eğitim alan 280 Suudi subaya karşılık yalnızca 149 Pakistan subayının bulunduğunu öğrenmek oldukça çarpıcıdır.[70]

Askerlerini Arap-İran çatışmasında ya da Arap dünyası içerisindeki çatışmalarda sahada görmemek, Pakistan için son derece önem arz etmekteydi

Diğer taraftan, askerlerini Arap-İran çatışmasında ya da Arap dünyası içerisindeki çatışmalarda sahada görmemek, Pakistan için son derece önem arz etmekteydi. "Pakistan, Arap dünyası içerisindeki bölünmelerden ötürü Araplarla diyaloglarında problemler yaşıyor (örneğin, Libya'daki Pakistanlı birlikler, Mısır'a karşı kullanılmaması şartıyla temin edilmiştir [Kaddafi bundan memnun olmaz]). Bu bölünmeler, Pakistan askerlerinin temini ile ortaya çıkan iyi niyet gösterisine zarar verecek ayrışmalara yol açabilir. Her halükârda –askeri ilişkilere dair bir ayrışmanın yaşanmadığı (Umman gibi) yerlerde dahi- sağlanan bu askeri destek, Pakistan'a özel bir politik avantaj sağlamayacak gibi görünmektedir".[71] Dahası, Basra Körfezi'nin güvenliği, İran'da süren

sarsıntılar ve Sovyetlerin yayılmacı yaklaşımı sebebiyle hızla tehlikeye girerken, Suudiler Umman'daki [Şah döneminden kalma] İran birliklerinin çekilmesi durumunda bu birliklerin yerini "Pakistan gibi Arap olmayan bir devletin" birliklerinin almasını özel olarak istemişti.[72] 1981-1985 yılları arasında ABD'nin Umman büyükelçiliğini yapmış olan John R. Countryman'a göre, "Pakistan'ın Umman ile zımni bir anlaşması vardı. Umman donanmasında Pakistan donanma subayları bulunur, donanmayı onlar işletirdi. Umman donanmasındaki askerlerin çoğu Pakistanlıydı. Bugün Pakistan toprağı olan Gvadar, 1950'lere kadar Umman'ındı. Umman daha sonra burayı Pakistan'a bıraktı. Gvadar'da yaşayanlar Belucilerdi. Buradaki Belucilerin Umman ordusunda bir alayları vardı. Umman, Gvadar'ı Pakistan'a bırakırken, istedikleri an Gvadar'a gidip Umman ordusunda görev alacak paralı askerleri oradan temin etme garantisi almışlardı. Bu uygulama daha sonra da devam etti."[73] Pakistan ise kendi birliklerini politik entrikalar için yurt dışında konuşlandırmak istemediği gibi, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki işçilerinin de bu amaçlarla kullanılmasını istememiştir. Pakistanlı işçiler, Pakistan'a mal ve para geri göndermekteydiler ancak Pakistan'a döndüklerinde istikrarı bozacak herhangi bir ideolojiye bulaşmamışlardı. Aynı şekilde, Pakistanlı göçmenler çalıştıkları ülkelerde de hiçbir zaman istikrar bozucu bir unsur olmamışlardı.[74]

General –ve daha sonra devlet başkanı olan- Ziya'ül Hak'ın, 1970'de Ürdün ordusuna Filistin Kurtuluş Örgütü'na askeri danışmanlık sağlaması için Ürdün'e gönderilmiştir. Amman'da CIA istasyon şefi olan Jack O'Connell'a göre, General Ziya'nın bu savaşta Ürdün Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin kullanımına dair kritik anda yaptığı bir öneri, savaşın seyrini Ürdün lehine değiştirmişti.[75] Pakistan ordusunun bir Arap devletine verdiği bu desteğin Cemal Abdül Nasır'ın siyasi kazanımlar elde etmek için Mısır askeri birliklerini 1958'de Suudi Arabistan'a konuşlandırma hamlesinden farkı rahatlıkla görülebilir. Zira "1958 yılından itibaren Suudi Arabistan'da yer alan ve Savunma ve Havacılık Bakanlığına danışmanlık yapıp Kamu Güvenliği Genel Direktörlüğünün yeniden teşkilatlandırılmasına yardım eden 1,000'den fazla Mısırlı güvenlik personeli mevcuttu. Bu Mısırlıların bazıları Suudi güvenlik birimleri içerisinde gözlerine kestirdikleri ajanları devşirme vazifesine sahipti".[76]

1983'te hazırlanan ve Pakistan askeri desteğinin doğurduğu neticeleri tartışan kısa bir değerlendirme yazısında CIA, 18,000 Pakistanlı askeri personelin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da görevlendirildiğini ifade etmiştir.[77] Pakistan'ın ordu personelini ve askeri uzmanlığını başka devletlerin kullanıma (belirli şartlarla) açması Pakistan'ın dış politika hedeflerini savunmasının temel vasıtası olmuştur. Pakistan bu personeli kullanarak ekonomisine istikrar katacak dövizin ülkeye girişini sağlamış, yeni silâh kaynakları elde etmiş ve Arap finansal yardımlarından en fazla faydalanan Arap olmayan ülke konumuna gelmiştir. Pakistan ordusu bu sayede, Batılı ve Sovyet orduları gibi, en modern askeri ekipman ve silahlar hakkında ciddi bir deneyim ve bilgi birikimi elde etmiştir.[78] Her ne kadar CIA, bu görevlendirmeler sebebiyle Pakistanlı askeri personelin yabancı ülkelerdeki çatışmalara dâhil olması veya Pakistan'ın "paralı asker" temin etmek gibi kötü bir üne sahip olması gibi risklerin doğduğu değerlendirmesini yapmış olsa da söz konusu risk değerlendirmelerinin hiçbiri gerçekleşmemiştir. Öte yandan CIA; Lübnan iç savaşı, İran-Irak Savaşı ve İran Devrimi gibi olayların Körfez'de Pakistanlı askeri

Pakistan'ın ordu personelini ve askeri uzmanlığını başka devletlerin kullanıma (belirli şartlarla) açması Pakistan'ın dış politika hedeflerini savunmasının temel vasıtası olmuştur. Pakistan bu personeli kullanarak ekonomisine istikrar katacak dövizin ülkeye girişini sağlamış, yeni silâh kaynakları elde etmiş ve Arap finansal yardımlarından en fazla faydalanan Arap olmayan ülke konumuna gelmiştir

personele duyulacak ihtiyacı arttıracağını öngörmede başarılı olmuştur. Yukarıda geçen CIA raporunda; Libya'daki az sayıda pilotun ve bazı Filistinli direniş grubunun eğitilmesini hariç tutarsak Pakistan'ın, Arap devletlerine, bilhassa Suudi Arabistan'a askeri personel temininin ABD'nin çıkarlarına uygun olduğu, çünkü bu durumun, bölge genelinde ılımlı ve statüko yanlısı hükümetlerin elini güçlendirdiği değerlendirmesinin de yer aldığı ayrıca not edilmelidir.[79] Esasında Körfez'in üç katmanlı savunma anlayışını tasarlayan, Sovyetlere ve diğer 'istikrarsızlık' kaynaklarına karşı bir ortak savunma mekanizması olarak Körfez İşbirliği Konseyi'nin (KİK) kuruluşunu teşvik eden ve son kertede Pakistan ordusunun da ihtiyaç olması durumunda KİK'in yardımına koşacağını öngören bizzat ABD'li karar alıcılar olmuştur.[80]

Baskı Altındaki Butto

Pakistan için Suudi Arabistan ve İran ile istikrarlı ilişkilere sahip olunması işlerin her zaman yolunda gittiği anlamına gelmemektedir. Suudi Arabistan, Pakistan içerisindeki Cemaat-i İslami'yi, Cemaat-i İslami'nin Pakistan silahlı kuvvetleri içerisindeki nüfuzunu arttırdığına inandığı için desteklemişti. Başbakan Butto bu gelişme üzerine Genelkurmay Başkanı Ziya'ül Hak'ı, mollaların kontrolünde bir ordu istemediği konusunda uyarmıştır. Bunun üzerine General Hak; ordu içerisinde, üzerinde "Biz, ordu olarak mollalar değiliz ve ordu personelinden kimsenin İslam'ın takipçisi olduğuna dair kendisini kanıtlamasına da ihtiyacımız yok... Tüm kademelerdeki askerlerin, bilhassa komutanların herhangi bir politik faaliyette ya da benzeri herhangi bir gizli faaliyette bulunmamak üzere yemin etmiş profesyonel askerler olduklarını akılda tutulmasını isterim"[81] yazan bir bildiri dolaştırmıştır.

Öte yandan İran da doğal olarak Pakistan'ın politikalarını yakından takip etmiştir. İran istihbaratı SAVAK'ın iki numaralı ismi, Pakistan'ın Tahran Büyükelçisi'nie generallerin ne zaman iktidara geri geleceğini düşündüğünü sormuştur. Büyükelçi, Pakistan ataşesi tarafından da kendisine neden böyle bir soru sorulduğunun üzerine gitmesi için teşvik edilmiş ve SAVAK'ın Şefinden tüm komşu ülkeleri dikkatle takip ettikleri cevabını almıştır.[82] 1976 yılında seçimlerde usulsüzlük iddiaları sonrasında halk protestoları Pakistan sokaklarını sarsarken, Başbakan Butto'nun baskı altında kalması Şah'ı bir kez daha endişelendirmiştir. "Şah, Pakistan'da Butto'nun devrilmesini ve radikal bir hükümetin iktidara gelmesini istemiyordu".[83]

Suudi Arabistan Büyükelçisi Riyad El Hatib ile Muhammed Ziya ül Hak, 24 Eylül 1979'da İslamabad'ta, Suudi Milli Günü Resepsiyonunda.

O dönem protestocuları temsil eden çeşitli grupların bir araya gelmesiyle "Pakistan Milli İttifakı" ortaya çıkmıştı. Protestoların büyümesi ve ordunun tarafsızlığından emin olamaması üzerine Butto, bir anlamda gururunu bir kenara bırakarak Suudilerden arabulucu olmalarını talep etmiştir. Butto'nun böylesi bir girişimde bulunmasının sebebi, Suudilerin olaylardan sorumlu olarak suçladığı ABD'ye yakın olduğunu bilmesinden ileri geliyordu.[84] Butto, Suudi Büyükelçi Riyad el-Hatib'i 20 Nisan'da makamına davet etmiş ve kendisine, hükümet ile Pakistan Milli İttifakı arasında arabuluculuk yapma davetini iletmiştir. Butto, "Dış bir gücün Pakistan'ın iç işlerine karışmakta ısrar ettiği göz önüne alındığında, Suudi Kraliyet ailesinin krizi çözmek için olumlu ve yapıcı yardımını talep etmenin kendisi için 'ahlaken doğru' olduğunu yazmıştır".[85] O dönemde Şah da Pakistan'da köktencilerin iktidara gelmesini istemediğini söyleyerek ABD Dışişleri Bakanı Cyrus Vance'in Butto'ya yardım etmesini istemiştir.[86]

Ziya ül Hak Dönemi

Pakistan-İran-Suudi Arabistan üçgenindeki pragmatik tonda, Pakistan'da 1977 yılında General Ziya ül Hak liderliğinde gerçekleştirilen askeri darbeden sonra dahi radikal bir değişiklik gözlenmemiştir. Aynı dönemde yaşanan iki önemli hadise bile ilişkilerin seyrinde bir değişikliğe yol açmamıştır: Bu dönemde İran'da bir devrim olurken Afganistan da Sovyetlerce işgal edilmişti. Devlet Başkanı olan Ziya, 1979 yılında Şah'a karşı protestolar had safhadayken Şah'ı Tahran'da ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında Şah, Ziya'ya mollalara ve politik hedefler için dini kullanmak isteyen diğer baskı gruplarına karşı dikkatli olması, çünkü bu grupların sorun yaratabilecekleri hususunda uyarıda bulunmuştur. Ziya da kendisine Pakistan'daki sağcı partilerin sadık ve vatansever olduklarını belirtmiştir.[87] Şah'ı rahatlatmak amacıyla yapılan bu ziyaret neticede devrimle gelecek yeni bir rejimin ortaya çıkacağına dair şüpheleri de arttırmıştır. Ancak Ziya kendisine olan güvenini ve sahip olduğu pragmatizm yelpazesini büyük ölçüde muhafaza ederek ABD Büyükelçisi'ne, "Pakistan, ortak çıkarlar sebebiyle her halükârda herhangi bir İran yönetimi ile yakın ilişkilere sahip olacaktır" demekten geri durmamıştır.[88]

Pakistan devrimden hemen sonra yeni hükümeti hızlıca tanıdı. Devlet Başkanı Ziya ül-Hak yeni Başbakan Mehdi Bazergan'ı kutladı ve iyi dileklerini sundu. CIA'nın İran devriminin Türkiye, Hindistan, Afganistan, Pakistan ve Sovyetler Birliğine etkilerine dair yaptığı erken analizlerden birinde, Pakistan ve İran'ın yeni rejim döneminde de iyi ilişkiler sürdürmek için yeterli sebepleri olduğu yazıldı. Pakistan-İran sınırının her iki tarafında ayaklanmış olan Beluci aşiretleri, ortak endişe kaynağı olarak Sovyetler Birliği ve her iki ülkede de İslami hükümetlerin olmasının ilişkilerde devamlılığı sağlayacağı öne sürülmüştü.[89]

Şah'ın yıllar boyunca Şii kartına başvurmaktan kaçındığı dış politika anlayışının tam zıttı bir tutum takınan yeni rejim, devrimin ihraç edilebilir bir boyutu olduğuna, dolayısıyla da komşu ülkelerin söz konusu devrimin ihraç edileceği başlıca devletler olduğuna inanmaktadır

İran Devrimi lideri Ayetullah Humeyni ise, Pakistan'ı şok eden bir açıklamayla ABD'nin dostu[90] ve piyonu[91] olarak gördüğü Pakistan'ın Şii nüfusunun refah sorununu gündeme getirdi. "Şah'ın yıllar boyunca Şii kartına başvurmaktan kaçındığı dış politika anlayışının tam zıttı bir tutum takınan yeni rejim, devrimin ihraç edilebilir bir boyutu olduğuna, dolayısıyla da komşu ülkelerin söz konusu devrimin ihraç edileceği başlıca devletler olduğuna inanmaktadır. Nitekim bu dönemde İran, Pakistan'daki Şiilerin durumuyla gereğinden fazla ilgilenmeye başlamış ve Pakistanlı Şii kanaat önderleriyle irtibat kurmuştur. Bu, Pakistan için kabul edilemez bir durum oldu."[92] Dahası Ayetullah Humeyni, ülkesinin Pakistan'daki Şiilere yardım etmesini emreden bir fetva da yayımlamıştır.[93] Bu gelişmeler, Şah'ın dış politika anlayışının tam tersi bir duruma işaret etmekteydi. Bu sebepledir ki CIA, İran ile Pakistan arasındaki ilişkilerin İran'ın, bazı Ziya muhaliflerini Tahran'a davet etmek gibi birtakım Pakistan karşıtı adımları nedeniyle 1980 yılında dönüm noktasında olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.[94]

Devrimin ardından İran'da Şiiliğin radikalleşmesi ve sıradan Pakistanlılar arasında İran Devrimi'nin popüleritesinin artması, Pakistan hükümeti için ciddi bir endişe kaynağı olmuştur.[95] İslâm dünyasının birçok yerinde olduğu gibi Devrim, İslami bir devrim olarak kabul edilmiş ve Cemaat-i İslami'nin kurucusu olan Mevdudi, Şah'ın devrilmesini yalnızca Şiileri güçlendiren bir durum olarak görmeyip gerçek bir İslami devrim olarak değerlendirmiştir.[96] Devrim, Pakistan içerisinde İslami politik aktivizmi yükseltmiş ve Pakistan'ın Batılı elitleri arasında ciddi bir şok etkisi yaratmıştır.[97] Dolayısıyla Şah'ın düşüşü, Pakistan hükümeti için gerçek bir kaygı sebebi olmuştur. "Pakistan için İran'da Şah'ın 1978 yılının sonuna doğru bir devrimle alaşağı edilmesi; Pakistan'ın Batılı kanadı için Amerikan destekli Kuzey Kuşağı (Northern Tier) ittifakına Pakistan ile birlikte katılan, Pakistan'a hem Hindistan ile olan savaşında hem de 1970'lerin ortasında Belucistan'daki ayaklanmaları bastırmada yardım eden ve Pakistan'la aynı zihniyeti taşıyan bir rejimin ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi. Pehlevilerin yerine, komşu Müslüman ülkeleri açıkça sosyal devrimi ihraç etmekle tehdit eden radikal bir İslamcı rejim gelmişti."[98] Şiilerin, hükümetin yürürlüğe soktuğu zekât uygulamasına karşı başlattığı protestolar, Pakistan ile İran arasında değişen ilişkilerin iyi bir göstergesi olmuştur. Vali Nasr'a

göre, "Şii göstericiler zekât yasasına karşı protestolar düzenleyerek sıkıyönetim kanunlarına başkaldırmış ve ordu içerisinde dahi belli bir derecede memnuniyetsizlik yaratan talepler öne sürüp örgütlenebilmek için Tahran'dan gelebilecek destek sinyallerine gün geçtikçe daha fazla bağımlı hâle gelmişlerdir." [99]

Devrimin ardından İran'da Şiiliğin radikalleşmesi ve sıradan Pakistanlılar arasında İran Devrimi'nin popülaritesinin artması, Pakistan hükümeti için ciddi bir endişe kaynağı olmuştur

Ancak Pakistan hükümeti, eğitim maksadıyla Pakistan'a gelmiş olan İranlı öğrencileri zorunlu zekât uygulamasına karşı yapılan ayaklanmalarda rol oynamakla itham etmek için yeterli delillere sahip olsa da İran'a karşı açıktan düşmanca bir tavır göstermekten kaçınmıştır.[100] Hatta ABD'nin İslamabad büyükelçiliği, hükümetin ülkede 1980'lerin ortalarında başlayan Şii-Sünni çatışmalarında tarafların İran ve Irak tarafından desteklendiğini düşündüğünü ancak hem İran hem de Irak'la iyi ilişkiler geliştirmek isteyen hükümetin her iki tarafa da sesini çıkarmakta tereddüt ettiğini belirtmişti.[101] Pakistan, esas gündem başlığının Afganistan'ın işgali olduğu bir dönemde, İran gibi bir düşman için edinmemek için elinden geleni yapmıştır. Pakistan, Sovyetler Birliği Afganistan'a girmiş ve bölgeyi daha da tehdit eder hale gelmişken, İran'ın zaten olduğundan daha fazla tecrit edilmesinin ve köşeye sıkıştırılmasının da zararlı olacağını düşündü. Pakistan İstihbaratı ISI'nın Başkanı ve Afgan cihadının koordinasyonunu sağlayan en önde gelen Pakistanlı askeri yetkili olan Korgeneral Ahtar Abdül Rahman Han, 1984 yılında Pakistan'ı ziyaret eden bir Amerikalı heyete, İran'ın zaten Irak'la olan savaşından ötürü yeterinde zorda olduğunu, daha fazla tecrit edilmesinin kimseye fayda sağlamayacağını, Pakistan'ın İran'ın kendisini tamamen dışlandığını hissetmemesi için elinden geleni yaptığını ve İran-Irak savaşının da savaştan geriye kalacak parçaları yutmak için hazır bekleyen Sovyetler dışında kimse için yararlı olmadığını ifade etmişti. [102]

Buna karşın Pakistan'ın başlıca kaygısı, Pakistan'daki Şiilerin örgütlenmesi ve ülkenin istikrarsızlaşmasıydı.[103] Hükümeti dış politikada İslamcılık projeksiyonuna sahip olmasına rağmen Ziya, İranlılarla olan ilişkilerinde (herkesle olduğu gibi) son derece gerçekçi davranmaktaydı. Ziya, devrimin her iki halk arasında var olan kutsal geleneksel bağı daha da güçlendirmesini umduğunu söyledi ve her iki ülkede "İslami ideolojinin eş zamanlı zaferini" vurguladı.[104] ABD ile Tahran arasında patlak veren rehine krizinin başlarında Carter yönetimine 'diş gösterme' çağrısında bulunan ve "İran dışişleri bakanlığı ile iletişim kanallarını yeniden kurmayı ve diplomatik kanal açılmasında yardımda bulunmayı" teklif eden Ziya, "Pakistan'ın coğrafi yakınlığı nedeniyle İran'a yönelik politikasında uzlaşmacı olması gerekliliğini" hatırlatmayı da ihmal etmedi.[105]

ABD'de dönemin Carter hükümeti, İran'daki Amerikalı rehinelerin serbest bırakılması için yardımına başvurduğunda Ziya, İran'a kayda değer ölçüde bir baskıda bulunmadı çünkü İran'ın düşmanlığını kazanmak istemedi.[106] İran'daki devrimin ve Afganistan'daki işgalin jeopolitik etkilerini değerlendirmek üzere CIA tarafından hazırlanan bir raporda, İran devriminin Pakistan'ı ne denli derinden etkilediği, Ziya'nın Humeyni ile karşı karşıya gelmekten fazlasıyla

çekindiği ve netice olarak ABD'nin Tahran Büyükelçiliği'nin işgali sonrasında rehin alınan Amerikalıların serbest bırakılması konusunda Pakistan'ın pek de yardımcı olmadığı belirtilmektedir.[107] Pakistan'ın Vaşington Büyükelçisi Sultan Han ve Cenevre Daimî Temsilcisi Cemşid Marker'in ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu Departman Büro Şefi ile yaptıkları bir görüşmede, Pakistan hükümetinin, mesele Tahran'daki yeni rejimle anlaşmaya geldiğinde kendisini eli kolu bağlı hissettiği gerçeğini teyit etmiştir. Bu görüşmede, rehine krizinden ötürü son derece endişeli olan Amerikalılara, Pakistan toplumu içerisinde Humeyni'ye dönük ciddi bir sempati olduğu aktarılmıştır.[108] Sonuç itibariyle, "Pakistan lideri Ziya ül Hak yeni oluşan durumda, İran İslam Devrimi'nin Pakistan toplumu nezdinde olası etkilerinin önünü almaya çalışıyor, bunun için de eski bir takım İslami gelenekleri de muhafaza etmeye çalışmaktaydı. Bu da oldukça hassas bir denge kurmayı gerektiriyordu (vurgu yazara ait)".[109]

Pakistan lideri Ziya ül Hak yeni oluşan durumda, İran İslam Devrimi'nin Pakistan toplumu nezdinde olası etkilerinin önünü almaya çalışıyor, bunun için de eski bir takım İslami gelenekleri de muhafaza etmeye çalışmaktaydı. Bu da oldukça hassas bir denge kurmayı gerektiriyordu

Söz konusu gelişmeler (Afganistan'ın işgali ve İran'da devrim), Pakistan-Suudi Arabistan ilişkilerini de etkilemiştir. İddiaya göre General Ziya'ül Hak 1977 yılında Suudi Kralı Halid'e o dönem yürürlüğe konan sıkıyönetim kanunu hakkında bilgilendirici bir mektup yollamış ve siyasal çözüme katkılarından ötürü kendisine teşekkür etmiştir. Ziya, ordunun İslam'ın has askerleri olarak halka hizmet edeceği ve "Ekim'de yapılacak seçimlerin ardından" hükümeti sivillere teslim edecekleri güvencesini vermiştir.[110] Öte yandan Ziya, Nisan 1978'in başlarında Suudi Arabistan'ı ziyaret etmiş ve Kral Halid ile verimli görüşmeler gerçekleştirmiştir. İki yıl sonra ise bu kez Veliaht Prens Fahd, Pakistan'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin ardından yayımlanan ortak bildiride, iki ülke de İran-Irak Savaşı'nın sebep olduğu olumsuz tabloya değinmiş ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çıkmasını talep etmiştir.[111] Veliaht Prens Fahd; bu ziyarette, "Pakistan'ın iç işlerine dönük herhangi bir müdahalenin Suudi Arabistan Krallığı'na yapılan bir müdahale veya verilen bir zarar olarak addedileceğini" belirtmiştir.[112] Ancak, her geçen gün birbirine yaklaşan ilişki düzeyine ve Suudilere verilen af sözüne rağmen General Ziya, devrik Başbakan Butto'nun idam cezasını onaylamıştır. Pakistan-Suudi Arabistan ilişkileri bu hadiseden de etkilenmemiştir. Nitekim Butto'nun idamından kısa bir süre sonra Suudi Arabistan'ın İslamabad Büyükelçisi, Amerikalı meslektaşına Ziya'nın yaptıklarının ikili ilişkilere zarar vermesine müsaade etmeyeceklerini söylemiştir.[113]

Devlet Başkanı General Muhammed Ziya ül Hak Washington'da Beyaz Saray Devlet Töreninde, 7.12.1982.

Carter yönetiminin Basra Körfezi'ne yönelik yeni stratejisi bağlamında ABD, Pakistan da dâhil olmak üzere birkaç ülkeyi de kapsayacak şekilde çok aşamalı bir destek programını öngören geniş bir koalisyonun kurulmasını plânlamaktaydı. Burada Suudi Arabistan gönüllü olarak bu koalisyonda yer almış ve Pakistan'ı mali açıdan destekleyeceği sözünü vermiştir.[114] Suudilerin perspektifinden; ABD dışındaki silâh tedarikçilerini (Fransa, İngiltere ve Batı Almanya gibi) de içerecek şekilde güvenlik ağlarını genişletme potansiyelini kullanmak ve insan gücü için daha fazla kaynak temin etmek (Güney Yemen'deki Marksist rejime karşı silahlı kuvvetlerini güçlendirmek için Pakistanlıları kullanmak gibi); bölgede 1980 yılından 1981'e kadar hâkim olan koşullar sayesinde ortaya çıkan avantajlı bir durumdu.[115] CIA'nın, Suudi silahlı kuvvetleri bünyesinde dağınık olarak yer alan toplam Pakistanlı asker sayısına dair tahmini "birkaç bini bulmaktaydı."[116] Dönemin ABD Savunma Bakanı'nın 1984 yılında Pakistan'a gerçekleştirdiği ziyaret öncesinde hazırlanan bir bilgi notuna göre, Afgan direnişi, Pakistan hükümetinin Çin, ABD ve Suudi Arabistan'dan siyasi, ekonomik ve askeri destek alması için argümanlarını güçlendirmesini sağlamıştı.[117] 1981 yılında Ziya yönetiminin Dışişleri Bakanı olan Ağa Şahi, Vaşington'u ziyaret etmiş ve ABD Dışişleri Bakanlığında kendisine, "Suudiler sizlerin orduyu modernleştirme ihtiyacınızın büyüklüğünün farkındalar. En acil askeri ihtiyaçlarınızı yerine getirerek işe koyulmanızı sağlayacak finansmanı ivedi bir şekilde size aktarmak için hazırlık yapmaktalar" denilmiştir.[118] 1980'lerin sonlarına doğru Pakistan, Suudi Arabistan'ın savunması için orada konuşlanmış bulunan Pakistan birliklerine karşılık olarak Suudi Arabistan'dan yüklü miktarda bir maddi destek almıştır.[119] Vatanka'nın sağladığı bu bilgiye rağmen, Ağustos 1986 tarihli bir CIA raporu, Pakistan ve Suudi Arabistan ilişkilerinin, diğer bazı meselelerin yanı sıra, Suudi Arabistan'ın daha önceden Pakistan'a verdiği askeri ve ekonomik yardım sözlerini tutmamış olmasından ötürü de gergin olduğunu belirtmektedir. Bahsi geçen rapora göre 1980 yılında Pakistan'a yaptığı 315 milyon dolarlık yardımdan sonra Suudi Arabistan'ın Pakistan'a gönderdiği ekonomik yardım 1985 yılında 30 milyon dolara kadar düşmüştü.[120] Aşağıdaki tablo 1979-1985 yılları arasında Suudi Arabistan'ın Pakistan'a sağladığı ekonomik ve askeri yardımların toplamını göstermektedir.

Grafik 1: 'Saudi Arabia-Pakistan: Strains in the Relationship', https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP05S02029R000300820001-3.pdf , s. 31

Pakistan ve İran-Irak Savaşı

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinin Pakistan dış politikasına etkileri, literatürde büyük bir dikkate mazhar olsa da Ortadoğu'da cereyan eden ve Pakistan'ın dış politikasını tam sekiz yıl boyunca zorlu testlere tabi kılan bir başka çatışma daha mevcuttu: İran-Irak Savaşı. Pakistan, bu savaşta doğrudan taraf olma konusunda tereddütler yaşamıştır. Ziya hükümeti 1980'den 1988 yılına dek süren savaş boyunca Irak'ı İran'a karşı desteklemekten imtina etmiştir.[121] Ziya, 1980 yılında kendisiyle yapılan bir röportajda Irak'ın da İran'ın da kendilerini birbirinden güçlü sandıklarını, bu yanıyla savaşta bir çıkmaza girildiğini ve barışın iki tarafın da çıkarına olduğunu söylemiştir.[122] Maliyeti de yol açtığı insan kaybı kadar yüksek olan bu savaşta Pakistan, kendi rolünü "arabulucu" olarak kurdu. Bu dönemde Ziya, "barış misyonu" üstlenerek Bağdat ve Tahran'a gitmiş ve bir arabulucu olarak hareket edip edemeyeceğini araştırmıştır.[123] Ancak Irak lideri Saddam Hüseyin'in savaşın ilk yıllarında danışmanlarıyla gerçekleştirdiği bir toplantıda konuşulanlara bakılırsa, Saddam'ın arabuluculuk fikrine pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.[124] Pakistan her ne kadar savaş gerçekliğinden kendisini uzak tutarak açıktan bir taraf olmamak hususunda gayret etse de İran yanlısı bir çizgiye daha yakın durmaktaydı. Bu durumda Pakistan ilk anda Suudi Arabistan karşıtı bir pozisyon benimsemiş gibi gözükebilirse de, söz konusu tavır Suudi karşıtı değildi. Bilakis Suudi Arabistan da dahil olmak üzere Körfez ülkeleri bir yandan İran-Irak savaşında Irak'ın en büyük maddi destekçileri olsa da —sadece Kuveyt'in Irak'a yardımı 13 milyar dolar civarındaydı— diğer yandan Arap devletleri olmalarına rağmen Irak'ın İran'ı yenmesini de istemiyorlardı. Bu sebepledir ki Pakistan, savaş devam ederken İran'a birtakım maddi yardımlarda bulunmuş ancak kendisi de tuhaf bir ikilem içerisinde olan Suudi Arabistan gibi Arap devletlerinin muhalefetine maruz kalmamak adına daha fazlasını daha açıktan yapmaktan da kaçınmıştır.[125]

Pakistan'ın devrimden sonra bir kez daha İran'a olan yöneliminin amacı, İran'ı "Şii kartını" kullanmaktan alıkoymaktı.[126] İran-Irak Savaşı'na dair beklentilerin yer aldığı bir CIA raporunda, Ziya hükümetinin söz konusu pragmatik politikasından bahsedilirken İran ile Pakistan arasında 1975 yılında yapılan askeri anlaşmaya atıf yapılmaktadır. Bu anlaşma, Pakistan'ın, İran'da ortaya çıkacak herhangi bir sorun karşısında İran'ın güneydoğusunda merkezi hükümetten geriye

kalan yapıya Pakistan'ın askeri ve ekonomik yardım sağlamasını, ayrıca İran topraklarına yönelik deniz ve hava desteği vermesini öngörmekteydi. Öte yandan CIA, İran'da merkezi hükümetin Irak savaşı sırasında çökmesi ve İran topraklarında Belucilerin otonomi ya da bağımsızlık kazanması durumunda, Ziya rejiminin İran merkezi hükümetini korumak yerine kendi çıkarlarını korumayı önceleyeceği öngörüsünde bulundu[127] Buna karşın Ziya, İran'ın parçalanmasını pek olası görmedi. 21 Şubat 1984 tarihli ve Ziya ile yapılan üst düzey görüşmelere dayanan bir diplomatik notta, Ziya'nın, İran'ın en nihayetinde Irak'a oranla sahip olduğu insan gücü ve ekonomik güç sayesinde savaştan galip çıkma olasılığının daha fazla olduğuna inandığı belirtilmekteydi. Ancak yine Ziya'ya göre bu durum, bölgedeki Şii-Sünni dengesi açısından oldukça sert sonuçlar doğuracaktı. Çünkü büyük bir Şii nüfusa sahip olan Irak, İran'ın nüfuzuna girmiş olacaktı ki bu durumda İran'ın; Irak, Suriye ve Lübnan'daki Şiilerle kuracağı olası bir ittifak, bölgede Körfez devletlerine zarar verecek bir Şii blokuna öncülük dönüşebilirdi. Bu sebeple, birçok aktör, en iyi senaryonun savaşın iki tarafın da yenişememesiyle sona ermesi olduğuna inanmaktaydı. [128] Ziya, savaş sırasında Saddam Hüseyin'den ziyade İran'a yakın dursa da Körfez'deki Arap devletlerine Pakistan birliklerini göndermekten geri durmamıştır. Bu durum, Humeyni'nin hiç istemediği bir gelişmeydi.[129]

Cumhurbaşkanı General Muhammed Ziya ül Hak, Irak Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin ile 28 Ocak 2017'de bir toplantıda

Ziya'nın yukarıda belirtilen değerlendirmesi, kendisinin bölgedeki Şii-Sünni dengesini ne kadar umursadığının açık kanıtıdır. Zira bu denge Pakistan'ın iç güvenliğine doğrudan etki edebilirdi. Bu durum ayrıca Lübnan'daki iç savaşın coğrafi olarak Pakistan için son derece uzak bir mesele olsa da Ziya'nın bu ihtilafı da önemsediğini göstermektedir. Ziya'ya göre ABD, Lübnan'daki krize ciddi bir şekilde müdâhil olmazsa (Ziya bunu çok istemekte fakat yaklaşmakta olan 1984 ABD seçimleri sebebiyle bunu pek olası görmemekteydi) Lübnan beş kısma taksim edilecekti. Bu senaryoda da Lübnan kendi siyasal birliğini ve bağımsızlığını kaybedecek ve yeni bir İsrail-Suriye savaşı ufukta belirecekti.[130]

Pakistanlı birlikler on binlerce Filistinlinin varlığı ve kimileri Sovyetler Birliği tarafından desteklenip öne çıkarılabilecek prensler arasındaki olası husumetler sebebiyle Suudi Sarayı'nda olası bir darbe girişimine veya kraliyete karşı başlatılabilecek bir iç isyan ihtimaline karşı ABD'nin isteklerine de uygun bir şekilde, Saray'ın sadık muhafızları olarak Suudi Arabistan'a konuşlandırıldı

Afganistan'da ise Ziya'nın Sovyetlere karşı cihat hareketini desteklemesinin amacı sadece Sovyetler Birliği'ni Afganistan'dan çıkarmaktan ibaret değildi. Ziya'nın Afganistan'daki Sovyetler sonrası durumu stratejik olarak şekillendirerek, uzun vadede Pakistan'ın lehine olacak bir çözümü sağlamaktı. Pakistan'ın 'Afganistan'da Pakistan'a müzahir bir rejimin kurulması hakkını kazandıklarına' inanmıştı. Ziya'ya göre; "Pakistan, bir ön cephe devleti olarak büyük risk almıştı ve bu sebeple Afganistan'da eskiden olduğu gibi, Sovyetler'in ve Hindistan'ın nüfuzu altında girip, Pakistan toprakları üzerinde hak iddia eden bir rejimin geri gelmesine müsaade edemezdi".[131] Öte yandan Ziya, bu amaca ulaşmak için ilk olarak Afganistan'da Sovyetlerin mağlup edilmesi gerektiğini ve bu durumun büyük riskler içeriğini de çok iyi biliyordu. Hatta Sovyetleri Afganistan'dan çıkarma ve Körfez'i Sovyet müdahalelerinden koruma ortak hedeflerini esas alarak, ISI Şefi General Ahtar'ı Suudi Arabistan ile köprü kurması için görevlendirmiştir. Geçmişte ABD ile ilişkilerinin sıkıntılı olduğu dönemde Batılı askeri ekipmana erişim için İran Şah'ını kullanan Pakistan, İran devriminden sonra aynı amaç ve finansal destek için Suudi Arabistan'dan yararlanmak istedi. Aralarında ortaya çıkan askeri iş birliğinin gereği olarak Pakistan, Suudi Arabistan'a krallığın korunması için 20,000 asker gönderirken,[132] Suudi Arabistan da Pakistan'ın ABD'den almak istediği F-16 uçaklarının maliyetini üstlendi ve Pakistan'a kaçan Afgan mülteciler için Körfez İşbirliği Teşkilatında maddi yardım toplanması için öncülük etme sözü verdi.[133] Pakistanlı birlikler on binlerce Filistinlinin varlığı ve kimileri Sovyetler Birliği tarafından desteklenip öne çıkarılabilecek prensler arasındaki olası husumetler sebebiyle Suudi Sarayı'nda olası bir darbe girişimine veya kraliyete karşı başlatılabilecek bir iç isyan ihtimaline karşı ABD'nin isteklerine de uygun bir şekilde, Saray'ın sadık muhafızları olarak Suudi Arabistan'a konuşlandırıldı.[134] Dahası; tıpkı geçmişte Butto'nun, Pakistan'ın petrol zengini Basra Körfezi ve diğer Arap devletleri ile kurulan yakınlığın avantajını kullanıp aynı zamanda ABD'ye Umman Denizi'nin kıyısında Gvadar'da bir hava ve deniz üssü önermesi gibi,[135] Ziya da "Pakistan'ın stratejik konumunun ve Körfez devletleri ile olan ilişkisinin Güneybatı Asya'daki konumu bağlamında öneminin farkındaydı"[136] ve 1980'lerde, ABD nezdinde sahip olduğu bu önemin tüm avantajını kullanmayı denedi. ABD'nin Afganistan'ın işgalinden sonra Körfez'in güvenliğine verdiği önemi açıkça belirtmesini fırsat bilen Ziya, "Suudi Arabistan ve Pakistan arasındaki bağlantının, ABD'nin Suudilere verdiği güvencenin çerçevesini genişletebileceğini ve bunun da açık veya zımni bir şekilde Pakistan'ın savunmasını geliştirebileceğine" inanıyordu.[137]

Soğuk Savaş Sonrası

Sovyet askerlerinin Afganistan'dan ayrılmasının ardından Afganistan'ın akıbetinin ne olacağına dair Pakistan, Suudi Arabistan, ABD, Hindistan ve İran arasındaki beklenti ve öngörü farklılıkları Pakistan için yeni sorunlar doğurdu. ABD, Pakistan'ı Afganistan konusunda yarı yolda bırakırken[138] savaş sonrası Afganistan'dan Pakistan'a terör, silâh ve uyuşturucu girişi başlamakla kalmamış bir de hem devlet hem de devlet-dışı aktörler Afganistan üzerindeki çekişmelerini Pakistan topraklarında

yaşamaya başlamışlardır. Hindistan, Afganistan'a hiçbir dış müdahalenin olmasını istemez ve 1980'ler boyunca Kabil'deki Sovyet dostu rejimle yakınlaşmışken, Pakistan'ın tek arzusu sorunlu komşusunda, Afganistan'da, dost bir rejime sahip olmaktı. Ziya, Pakistan'ın bu sayede "stratejik derinliğe sahip olacağına ve Hindistan'ın bir daha asla Pakistan arkadan vurulmaktan endişe duyarken Pakistanzı tehdit edemeyeceğini anlayacağına" inanmıştır.[139]

Öte yandan ABD, Sovyetlere karşı cihat hareketini her manada desteklemiştir. Ancak dönemin ABD Yeni Delhi Büyükelçisi (1986-1989) John Gunther Dean'e göre, Afgan topraklarına dair ABD'nin herhangi bir özel tasarısı yoktu; ABD sadece "Sovyetlerin Afganistan topraklarından tamamen çekilmesini sağlayarak Afganların bağlantısızlığını, bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü yeniden tesis etmeyi amaçlamaktaydı."[140] Bunun yanı sıra İran, Afganistan'da Sovyet hâkimiyetine karşı durur ve Sovyet yayılmacılığından endişe ederken bile, Afganistan'da kendisi için bir nüfuz alanı kazanmaya çalışmış ve bazı Şii direniş örgütlerini Afgan cihadı boyunca destekleyerek ülkeye mezhepçi tohumların ekilmesine yardımcı olmuştur.[141] Diğer yandan,

> *1996 yılına gelindiğinde Kabil'i ele geçirmeyi başaran Taliban'ın resmileşen çıkışı, sahadaki durumu tümden değiştirmiş ve İran ile Pakistan arasında rekabetin artmasına yol açmıştır. Pakistan'ın Taliban'ı, İran'ın da Kuzey İttifakını desteklemesiyle birlikte, ikili arasındaki çatışma hatları keskin bir şekilde çizilmiştir.*[142]

Bu nedenle İran (diğer aktörlere ek olarak), Pakistan'ın Afganistan'da dost bir rejime sahip olma arzusunun önünde bir engel teşkil etmiştir. Afganistan'a yönelik birbirine zıt politikalar ve Taliban'ın yükselişiyle birlikte sahada beliren yeni manzara ile birlikte yükselen mezhepçilik dalgası, nüfusunun %15-20'sinin Şii olduğu tahmin edilen Pakistan'da zemin buldu. Pakistan'da 1989 ile 2017 arasındaki zaman diliminde mezhepçi şiddet eylemlerinde öldürülenlerin sayısını 5,681 olarak kaydederken, yaralananların sayısının da 11,110'dan fazla olduğunu göstermektedir.[143]

Pakistanlı Şiilere yönelik saldırılar 1980'li yılların başlarında da küçük ölçekte meydana gelmiş olsa da, 1990'larda daha sık ve görünür olmaya başladı. 1997-1998 yıllarında; diplomatlar, mühendisler ve askeri öğrenciler de dâhil olmak üzere birçok Şii isim bu saldırılarda hedef alındı. Pakistan'ın 1996 yılını takiben Kabil'deki Taliban rejimini tanıyan sayılı ülkeden biri olması sebebiyle, 1998 yılında Afganistan'da İranlı diplomatlara yapılan saldırılar üstü kapalı bir şekilde Pakistan ile ilişkilendirildi.[144] Bu durum, Pakistan ve İran arasındaki ilişkiler için ciddi bir sorun yarattı.[145] İran, Pakistan'daki militan Şii unsurları desteklerken[146] ne İran ne de Pakistan, ilişkilerin kopma noktasına gelmesine izin vermedi. ABD'nin İslamabad Büyükelçisi William Milam'ın (1998-2001) gözlemlediği üzere; o dönem, Pakistan ve İran "diplomatik ilişkileri devam ediyorlardı ancak birbirlerine karşı pek sıcak da değillerdi."[147]

Pakistan kamuoyu Saddam yanlısıydı ve bazı İslami gruplar göreve yeni başlayan Şerif hükümetinin Saddam karşıtı politikasını değiştirmesini arzu etmekteydi. Hükümet ise Dışişleri Bakanı'nın, Irak'ın her zaman Hindistan'a yakın durduğu ve Keşmir meselesini de hiçbir zaman Pakistan lehine desteklemediği, bu sebeple Irak'ın Pakistan'ın desteğini hak etmediği yönündeki tavsiyesine uydu

1990'larda beliren bu atmosfer içerisinde Pakistan'ın Suudi Arabistan ile görece daha iyi ilişkileri vardı. Irak Kuveyt'i işgal ettiğinde, Navaz Şerif yönetimindeki Pakistan, Suudi Arabistan'da hâlihazırda krallığı koruma görevinde bulunan 2,000 askere ek olarak 3,000 askeri daha bu ülkeye gönderme kararı aldı.[148] Ancak Pakistan'ın ABD öncülüğünde Irak'a karşı kurulan koalisyonu destekleme süreci birçok pürüz barındırıyordu. Pakistan kamuoyu Saddam yanlısıydı ve bazı İslami gruplar göreve yeni başlayan Şerif hükümetinin Saddam karşıtı politikasını değiştirmesini arzu etmekteydi. Hükümet ise Dışişleri Bakanı'nın, Irak'ın her zaman Hindistan'a yakın durduğu ve Keşmir meselesini de hiçbir zaman Pakistan lehine desteklemediği, bu sebeple Irak'ın Pakistan'ın desteğini hak etmediği yönündeki tavsiyesine uydu.[149] Öte yandan, Pakistan'ın ilerleyen aylarda koalisyona verdiği desteğe rağmen Pakistan askeri birlikleri hiçbir zaman sahada olmadıkları gibi Kuveyt'in kurtarılması harekâtında da yer almadılar.[150] Dahası, Pakistan hükümetinin kamuoyundaki eğilimin aksine attığı bu cüretli adım, başkentte farklı güç odaklarından gelen karışık mesajlarla da zora girdi. Genelkurmay Başkanı Mirza Aslam Bey ilk aşamada gerçekleşen hükümet içi tartışmalarda hükümetin Irak karşıtı politikasına karşı çıkmamış olsa da daha sonraları Körfez Savaşı'nı bir "Siyonist plânı" olarak niteledi ve Suudi Arabistan'ı Amerikan politikalarını uygulayıp Irak'ın işgalini desteklemekle suçladı. General Bey, Irak'ın Kuveyt'i işgalini [dış güçlerin Ortadoğu planlarına karşı] "stratejik meydan okuma" olarak görerek diğer ordu komutanlarıyla bu konuda ters düştü.[151] Suudiler de gelen karışık mesajlar üzerine Pakistanlı birlikleri Irak sınırı yerine Suudi Arabistan-Yemen sınırına yollamaya karar vermiştir.[152] Bey'in Birinci Körfez Savaşı sırasındaki duruşundan ve İran Devrim Muhafızları ile geliştirdiği iddia edilen yakın ilişkilerden oldukça rahatsız olan ABD, Pakistan ordusunun başında kendisine daha yakın bir generali görmek için aktif rol oynadı. Sıradaki Genelkurmay Başkanı olan General Asıf Navaz, General Bey tarafından ağırlanan üst düzey İranlı ziyaretçilere Beg'in 'topal ördek' olduğunu ve göreve geldiğinde Bey'in tüm faaliyetlerini gözden geçireceğini söyledi.[153] "Navaz Şerif Pakistan Cumhurbaşkanı'nın ve birkaç generalin de desteğiyle, Asıf Navaz'ı, daha önce emsali görülmemiş şekilde, Bey'in emekliliğine iki ay kala bir sonraki genelkurmay başkanı olarak tayin etti."[154]

Pakistan'ın 1970'lerin başından bu yana nükleer güç olmak için verdiği çaba, 1990'larda İran'ı da Suudi Arabistan'ı da cezbetmiştir. Suudi Arabistan, nükleer güç sahibi bir Pakistan'ın krallığın nihai sigorta poliçesi olacağı inancıyla nükleer programına tam destek vermiştir. Suudi Arabistan, nükleer güç sahibi, çoğunluğu Müslüman bir devletin, İsrail (ve daha sonra, ABD Dışişleri Bakanlığının 1979'da öngördüğü gibi İran) gibi diğer nükleer güçlere karşı koymak hususunda kullanışlı olabileceğini öngörmüştür.[155] Pakistan da, Suudi Arabistan'ın nükleer gücünün Pakistan'ın olduğu kadar onların da olduğuna ve

Pakistan'ın 1970'lerin başından bu yana nükleer güç olmak için verdiği çaba, 1990'larda İran'ı da Suudi Arabistan'ı da cezbetmiştir. Suudi Arabistan, nükleer güç sahibi bir Pakistan'ın krallığın nihai sigorta poliçesi olacağı inancıyla nükleer programına tam destek vermiştir

kutsal mekânları korumak kullanmaya hazır olacağına inanmasına izin verdi. Örneğin Pakistan, Sultan bin Abdülaziz'in 1999 ve 2002'de olmak üzere nükleer tesisleri iki kez ziyaret etmesine müsaade etmiş[156] ve her zaman kamuoyu önünde, bu gücün ihtiyaç olması durumunda Suudilere sunulacağını belirtmiştir. Bu tavrın ardında yatan sebep, büyük ölçüde o dönem Pakistan'ın nükleer programı sebebiyle uygulanan ABD yaptırımları ve Suudi finansmanına duyulan büyük ihtiyaçtı.[157] Ancak Pakistan'ın İran ve Suudi Arabistan'a nükleer destek verdiğine dair söylentiler ortada dolaştığı zaman Pakistan bunu hep reddetti. Dışişleri Bakanı Aizaz Ahmed Çadhuri (2013-2017), "Pakistan'ın Suudilerin nükleer silah geliştirmesine yardım ettiğine dair tüm söylentileri 'asılsız ve gerçekdışı' olarak niteleyerek 'Pakistan'ın Suudi Arabistan ile nükleere dair meseleleri konuşmuyoruz, nokta' dedi.[158]

Pakistan'ın İran'ın nükleer programına yardım edip etmediğini kestirmek oldukça zor ancak Pakistan nükleer programının babası olarak kabul edilen Abdülkadir Han'ın nükleer silah sahibi olmak isteyen çeşitli ülkelere yardım teklifinde bulunduğuna inanılmaktadır. Örneğin, Irak'ta Ekim 1990 yılına ait ve gizliliği kaldırılmış olan bir belge, Han'ın nükleer silahlar üretme konusunda Irak'a yardım teklifinde bulunduğunu ve Iraklıların haklı olarak bu tekliften şüphe duyduğunu göstermektedir.[159] Gizemli bir bireysel girişimin ve Han'ın eylemlerinin ne denli resmi politikayı yansıttığını tespit etmek ise güçtür. Aynı zamanda, Suudi Arabistan da Pakistan'daki Şerif ailesi içerisindeki siyasi elitlerle iyi ilişkiler geliştirmeyi başarmıştır. Başbakan Navaz Şerif, 1999'da bir askeri darbe ile iktidarından olduğunda, General Müşerref'in Şerif'in on yıl geri dönmemek koşuluyla ülkeden ayrılmasına müsaade etmesini sağlayan anlaşmaya aracılık edenler de Şerif'in 2007 yılında, söz verilenden önce ülkeye dönmesine izin verilmesi ricasında bulunan da tahmin edileceği üzere (başka aktörlerin yanısıra) Suudiler olmuştur. Pervez Müşerref, İran ve Pakistan arasında devam edegelen Belücistan sorununa, özellikle İran'ın Belücistan'daki sinsi oyunlarına da atıfla İran'ın dost mu düşman mı olduğuna bir türlü karar veremediklerini söylemiştir.[160]

Körfez'de Çalışan Pakistanlı İşçiler

Birinci Körfez Savaşı, Körfez'de çalışan milyonlarca Pakistanlı işçiyi Pakistan'ın dış politikasının önemli bir faktörü hâline getirmiş durumdadır. Körfez'de çalışan Pakistanlı işçiler, 1973'teki petrol krizinden bu yana büyük miktarlarda dövizin ülkeye girişini sağlamakta, Pakistan döviz açığının önemli bir kısmını finanse etmektedirler.[161]

Grafik 2: '1975 ve 1984 yılları arasında Suudi Arabistan'da yabancı işgücü sayısında artış'. Kaynak: Adapted from 'Saudi Arabia: Expatriate Laborers Here to Stay', https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP97-00771R000707520001-1.pdf , s. 18

Her ne kadar aşağıda aktarılan dönem için Pakistanlı işçilere dair resmi istatistik tam olarak doğru bir veri sunmasa da çalışma izni için başvuran Pakistanların sayısında gözlenen düzenli artış, 1973 petrol krizinin etkilerini açıkça ortaya koymaktadır.

ANNUAL FLOW OF EMIGRANT WORKERS FROM PAKISTAN, 1971-81 BY CHANNEL

Year	Private (overseas employment[a] promoters)	Public[b]	Direct[c]	Total
1971	3,340	194	–	3,534
1972	3,389	1,171	–	4,560
1973	7,684	4,616	[illegible]	12,300
1974	14,169	1,106	–	15,275
1975	31,766	1,311	–	33,077
1976	38,516	3,174	–	41,690
1977	77,684	2,606	60,175	142,465
1978	78,685	3,246	47,602	128,533
1979	80,515	3,054	34,148	117,259
1980	61,102	17,114	31,601	109,817
1981	119,711	831	52,029	169,541
Total Number	463,111	99,012	199,715	761,174
Percent	59.3	5.0	25.7	100.0

Source: Finance Division 1982, p. 8.

Notes: [a] About 400 overseas employment promoters have been licensed by the government to recruit workers on behalf of foreign employers. The work of these promoters is regulated and controlled by the regional protectorates of emigrants which work under the Director General, Bureau of Emigration and Overseas Employment.

[b] Emigrants who are supplied by the government upon the request of a foreign government.

[c] This includes individual work visas obtained through relatives and friends.

Grafik 3: '1971-1981 yılları arasında iş bulmak üzere ülke dışında çıkan Pakistanlı işçi sayısı'. Shah, 1983, s. 412

Foreign Workers in Saudi Arabia, 1984 [a]

	Thousand Persons	Share of Total Expatriate Labor Force *(percent)*
Total	**3,500**	**100**
Yemen Arab Republic	800	24
Pakistan	500	14
Egypt	428	12
Philippines	400	11
India	230	7
Sudan	158	5
Turkey	130	4
Jordan [b]	120	3
South Korea	104	3
Thailand	100	3
Syria	90	3
Bangladesh	50	1
Somalia	50	1
Indonesia	47	1
Lebanon	47	1
Sri Lanka	45	1
Ethiopia	45	1
United States	42	1
United Kingdom	25	1
Other	89	3

[a] Estimated.
[b] Including Palestinians.

Grafik 4: '1984 Yılında Suudi Arabistan'da Çalışmak Üzere Bulunan Yabancı İşçiler ve Ülkedeki Toplam Yabancı İşçi Sayısına Oranı'. Kaynak: 'Saudi Arabia: Expatriate Laborers Here to Stay', https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP97-00771R000707520001-1.pdf , s. 19

CIA tarafından Mayıs 1983'te hazırlanan bir araştırma, Körfez'deki Arap ülkelerinde çalışan Pakistanlara dair gerçek sayının 1,5 milyon olduğunu ve 1982 mali yılında bu işçilerin gelirlerinden biriktirerek Pakistan'a yolladıkları döviz tutarının 2 milyar dolar olduğunu belirtmektedir. CIA'nın araştırması, söz konusu işçilerin Pakistan'a üç önemli kazanım sağladığını öne sürmektedir: döviz, Pakistan'ın döviz ihtiyacının bu yolla karşılanması ve bu ilk iki faktörün ekonomik büyümeye olan katkısı. Körfez'e yönelik işçi göçü, ülke içerisindeki işsizlik oranını düşürmekte ve hükümet üzerindeki istihdam baskısını da bir nebze olsun azaltmaktaydı. Ayrıca orta sınıf tüccarlar ve küçük işletme sahipleri de döviz harcamalarından yararlanmaktaydı.[162] Aşağıdaki grafik, Körfez'de çalışan Pakistanlı işçilerin 1980'lere kadar Pakistan'a yolladıkları döviz miktarını göstermektedir:

Grafik 5: 1975 yılına dair tahminler, büyük ölçüde Ortadoğu hükümetlerinin resmi tahminleridir. 1980 tahminleri ise Dünya Bankası desteği ile Pakistan'da ve bazı ülkelerde yapılan araştırmayı esas almıştır. Bu araştırmada geçen oranlar, hükümetlerin aktardığı oranlardan daha yüksektir. Kaynak: 'Pakistan: Implications of Labor Emigration to the Middle East'.

Aşağıdaki grafik ise Ortadoğu'da 1971 ile 2015 yılları arasında yer alan Pakistanlı göçmen işçilerin sayısını vermektedir: İran'da bulunup Avrupa'ya ulaşmak isteyen Pakistanlı yasadışı göçmenlerin sayısı binleri bulurken, İran'a iş fırsatı için göç etmiş hiçbir Pakistanlının bulunmaması veya çok az sayıda Pakistanlının bulunması dikkat çekicidir.

Grafik 6: 'Fewer Jobs for Pakistanis in Middle East', https://tribune.com.pk/story/1037278/shrinking-prospects-fewer-jobs-for-pakistanis-in-war-hit-mideast/

Grafik 7: '1973-1983 yılları arasında Pakistan'ın gerçekleştirdiği ihracat ve yurtdışında yaşayan Pakistanlıların ülkeye gönderdikleri döviz miktarı'. Kaynak: 'Pakistan: Implications of Labor Emigration to the Middle East', s. 7

Yukarıdaki grafik, 1978 ve 1979 yılları arasında İslamabad ve Karaçi'den Washington'a gönderilen diplomatik telgraflarca teyit edilmektedir. ABD Büyükelçiliği söz konusu iki telgrafta, Körfez'e göç etmiş olan Pakistanlıların ülkelerine göndermiş olduğu aylık döviz miktarının 104-106 milyon dolar arasında olduğunu bildirmektedir.[163] Pakistan'ın toplam döviz rezervinin Temmuz 1977'de 387,1 milyon dolarken Mart 1978'de 603,5 milyon dolara yükselmesinin sebeplerinden biri de "göçmenlerin ailelerine göndermiş olduğu döviz miktarında gözlenen büyük artıştır."[164] Ağustos 1986 tarihli bir raporda ise CIA sadece Suudi Arabistan'da çalışan Pakistanlı sayısının 500,000 civarında olduğunu ve Pakistan'a yıllık 1,4 milyar dolar döviz gönderdiklerini tahmin ettiklerini yazmaktadır.[165] Yurtdışında yaşayan Pakistanlı işçilerin ülkelerine geri gönderdikleri döviz miktarı yıllar içinde istikrarlı bir şekilde artmıştır. Hashim ve Chugtai (2017), yurtdışında yaşayan Pakistan vatandaşlarının Temmuz 2016 ve Nisan 2017 arasında ülkeye gönderdikleri döviz miktarlarını aşağıdaki gibi vermektedir.

Grafik 8: Temmuz 2016–Nisan 2017, milyar dolar cinsinden rakamlar. Kaynak: Hashim and Chughtai 2017, https://www.aljazeera.com/indepth/interactive/2017/06/pakistan-ties-gulf-countries-170609141743286.html

Ancak dünya genelinde yaşayan Pakistan vatandaşlarının ülkeye gönderdikleri döviz miktarının çok daha fazla olduğu da iddia edilmektedir.

Grafik 9: 2011-2018 mali yılları arasında yurtdışında yaşayan Pakistanlıların ülkelerine gönderdikleri döviz toplamı. 'Remittances amount to $19,62b in FY2018, but target missed, https://tribune.com.pk/story/1754700/2/

Grafik 10: Hashim ve Chughtai 2017, https://www.aljazeera.com/indepth/interactive/2017/06/pakistan-ties-gulf-countries-170609141743286.html

Yukarıda yer verilen grafikler, Pakistan'ın İran ve Suudi Arabistan ile olan ilişkilerinde "aktif denge" gözetmesinin ve herhangi biri ile açıktan çatışmaya girmenin maliyetinden kaçınmasının arkasındaki bir diğer motivasyonu resmetmektedir. İran-Irak Savaşı patlak verdiğinde ve Irak Kuveyt'i işgal ettiğinde söz konusu iki gelişme Irak'taki Pakistanlı işçilerden ana yurt Pakistan'a gönderilen döviz miktarında ciddi bir etki yaratmıştı. Bu dönemde Pakistan ekonomisinde kayda değer bir gerileme gözlendi[166] Pakistan diğer taraftan yurtdışında çalışan Pakistan vatandaşı işçiler konusunda son derece pragmatik davranabilmektedir. Örneğin, 1981 yılında yüzlerce Pakistanlının Libya'da 'ya Ziya hükümetine ya da Çad yönetimine karşı

ayaklanmak üzere eğitim aldığı' söylentileri çıkınca, Ziya hükümeti bu meseleye yönelik acil bir inceleme başlatılması talimatını vermiş ve Libya'daki 10,000 Pakistanlı işçinin sınır dışı edilmesini engellemek için diplomatik yollara başvurmuştur. Yalnızca Pakistanlı işçilerin sınır dışı edilmesi engellenmekle kalmamış, bu hadiseden sonra Libya'daki Pakistanlı işçi sayısında bir artış da olmuştur.[167]

Arap devletleri, ekseriyetle Pakistanlı işçileri, yetkilileri ve askerleri tercih etmektedir. Pakistan kökenli işçilere yönelik bu olumlu yaklaşım, Pakistan'ın Araplar arasındaki rekabet alanlarından uzak durmasının da doğrudan bir sonucudur

Yurda gönderilen döviz miktarına olan bağımlılığı Pakistan'ı, vatandaşlarının dış politikadaki ihtilaflara dâhil olmaması hususunda dikkatli olmaya itmektedir. Zira şimdiye dek bu konuda hassas olunmamış olsa idi, bir ABD diplomatik telgrafında da belirtildiği gibi, son derece olumsuz bir durumun ortaya çıkma potansiyeli mevcuttu: "Çok sayıda Pakistanlı işçinin yurda dönmeye karar vermesi durumunda yıkıcı bir durum ortaya çıkabilir. Dış döviz kaynağının aniden sonlanmasına ek olarak, 1973 sonrası Körfez'e olan göç dalgası ile büyük ölçüde çözüme kavuşan yetersiz istihdam ve işsizlik problemini de yeniden ortaya çıkarabilir. En nihayetinde, Körfez'deki Pakistanlıların birçoğu bulundukları yerde para kazanıp bir zaman sonra evlerine dönmek niyetindeler."[168] Körfez'de çalışacak işçi ve Körfez ülkeleri askeri birliklerine eğitim ve destek verecek asker rezervlerinden birisi olarak Pakistan bölgede tercih edilmektedir. Arap devletleri, ekseriyetle Pakistanlı işçileri, yetkilileri ve askerleri tercih etmektedir. Pakistan kökenli işçilere yönelik bu olumlu yaklaşım, Pakistan'ın Araplar arasındaki rekabet alanlarından uzak durmasının da doğrudan bir sonucudur.[169] Bir CIA araştırmasının ortaya koyduğu üzere Pakistanlı işçilerin Ortadoğu'daki petrol ihracatçısı devletler tarafından cazip görülmesinin sebebi, söz konusu işçilerin "Arap kökenli işçilere kıyasla ev sahibi rejime muhalif bir siyasal görüşe sahip olmaması ve bu grupların huzur bozucu politik faaliyetlerde yer alma ihtimalinin daha düşük olmasıdır."[170] Bir başka ABD diplomatik telgrafının ortaya koyduğu gibi, Pakistan bu düzenden memnundu çünkü "Körfez'in zenginliği bütünüyle Pakistan politikası üzerinde bir etki yaratmamaktaydı. Pakistanlılar Ortadoğu'daki meselelere hızlıca tepki vermek yerine Suudilerin hangi yön doğrultusunda hareket ettiğini beklemekte ama aynı zamanda diğer cephelerin atacağı hamleleri de gözlemlemekteydi. Örneğin, Pakistan bir dönem Kahire'de, birçok Arap devletinin koruyucu gücü konumunda bulunan bir askeri misyon (muhtemelen küçük bir asker birlik) bulundurmaktaydı. Bazı Arap ülkeleri (Libya, Irak gibi) bu askerlerin geri çekilmesi için bastırırken, diğerleri (Kuveyt ve Suudi Arabistan) bu misyonun Kahire'deki varlığının devam etmesi taraftarıydı."[171]

"İslam İttifakı"

Aminullah Chaudhry'ye göre, "dost bir Ortadoğu ülkesinin baskısı" ve Pakistan Yüksek Mahkemesi'nin destekleyici tavrı, Şerif ailesinin Suudi Arabistan'daki sürgününün erkenden sonlanmasına, eski Başbakan Şerif'in Kasım 2007'de Pakistan'a dönmesinde etkili olmuştur.[172] Bahse konu dost Ortadoğu ülkesinin Suudi Arabistan olması kuvvetle muhtemeldir. 2007 yılı,

aynı zamanda dönemin Suudi Arabistan'ın Vaşington Büyükelçisi ve son Dışişleri Bakanı Adil bin Cübeyr'in Suudi Arabistan'ın Pakistan'da dışarıdan bir gözlemci değil fakat aktif bir oyuncu olduğunu söylediği yıldır.[173] Bu söylemler, Suudilerin Pakistan politikası üzerinde bir nüfuz oluşturma niyetinin altını çizmektedir. Yine Suudi Arabistan'ın, İran'a yakın olduğunu düşündüğü Asıf Zerdari hükümetleri döneminde (2008-2013) Pakistan'da askeri yönetime yeşil ışık yaktığı da iddia edildi.[174] Bu açıdan, Suudi Arabistan'ın Pakistan'ı 'Terörizme Karşı İslami Askeri İttifak'a dâhil etme çabaları, Pakistan üzerindeki hâkimiyetini deklare etme ya da en azından öyleymiş gibi davranma çabalarının son göstergesi oldu.

Nisan 2015'te Suudi Arabistan'ın Yemen'e karşı başlattığı savaşta kendi birliklerini görevlendirmeyi reddeden Pakistan, bu kez İslam İttifak'ına sessizce katılmak durumunda kaldı

"Terörizme Karşı İslami Askeri İttifak" Suudi Arabistan tarafından 2015'in son günlerinde duyurulmuştu. Nihayetinde çoğunluğu Müslüman 41 ülkeyi kapsayan İttifak'ın, Müslümanları Suriye iç savaşında da beliren terör örgütlerine karşı korumaya yönelik olduğu iddia edildi. Nisan 2015'te Suudi Arabistan'ın Yemen'e karşı başlattığı savaşta kendi birliklerini görevlendirmeyi reddeden Pakistan, bu kez İslam İttifak'ına sessizce katılmak durumunda kaldı. Buna karşın Pakistan, İran karşıtı bir cepheye dâhil olduğu izleniminden kaçınmak için de her şeyi yaptı. Örneğin 2016 yılında, dönemin Savunma Bakanı Khawaja Muhammed Asıf, "bu koalisyonun askeri bir nitelik taşımadığını ve ortak bir terör karşıtı söylemi hedeflediğini" belirtmiştir.[175] Ayrıca bu koalisyonun "bir Şii karşıtı ittifak" olmadığının da altını çizmiştir.[176] Başbakanın Dışişleri Danışmanı Sertac Aziz de "Suudi Arabistan'a, İran'a ve diğer Müslüman ülkelere yönelik politikalarımızı 'tarafsız' diye nitelemektense 'dengeli' diye nitelemek daha doğru olur" demişti[177] Aziz, Haziran 2017'deki bir Pakistan Senatosu oturumunda, katılmayı kabul ettikleri şeyin "resmi bir anlaşmayı gerektiren bir ittifaktan ziyade bir koalisyon olduğunu ve tüm koalisyon üyelerinin katılacakları ve katılmayacakları faaliyetlere yine kendilerinin karar vereceğini" söylemiştir[178] Suudi Arabistan'ın, Pakistan'ı İran'a karşı adı konmamış bir cepheye çekme konusunda ikna etmeyi denerken Şam'daki büyükelçisini geri çağırmaya dahi ikna edemediği ayrıca not edilmelidir. Zira Pakistan, Suriye meselesinde de son derece dikkatli adımlar attı. Şerif Hükümeti, büyükelçisini Şam'da tutmanın güvenli olmadığı kısa bir aralık dışında hiçbir zaman geri çağırmadı. Pakistan bunu "siyasi tarafsızlık" politikası olarak adlandırırken, Suriye'nin İslamabad Büyükelçisi söz konusu duruşu açısından Pakistan'a müteşekkir olduğunu bildirdiği bir açıklamada bulundu.[179]

Pakistan'ın yalnızca İslam İttifakı'nda yer almakla kalmayıp, aynı zamanda oldukça popüler olan eski Genelkurmay başkanı Rahil Şerif'in (2013-2016) bu askeri ittifaka komutan olarak atanmasına müsaade etmesi kafa karıştırıcı olabilir. Ancak Pakistan hükümeti, General Şerif'in yeni atamasına itiraz etmediklerini ortaya koyan bir açıklama yayımlamadan önce, herhangi bir yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için derhal İran ile irtibata geçmiştir.[180] Hükümet birçok defa Şerif'in yeni pozisyonunun onu asla İran karşıtı kılmayacağını belirtmiştir.[181] Ayrıca yeni Genelkurmay Başkanı Kamar Cavid Bacva, İran'a sıcak mesajlar vermiş,[182] açık bir şekilde Pakistan

ordusunun Pakistan ile İran arasındaki tarihi ilişkiye büyük önem verdiğini ve bunun zarar görmesine izin vermeyeceklerini belirtmiştir. [183]

Ancak aynı zamanda "farklı rütbelerdeki 1,180 Pakistan ordu mensubu eğitim faaliyetleri için Suudi Arabistan'da bulunmaktadır."[184] Pakistan hâlâ askeri akademilerde onlarca Suudi asker adayını eğitmekte ve fakat aynısını Iraklı adaylar için de yapmaktadır.[185] Pakistan birlikleri Suudi Arabistan'a göndermeye dair dönem dönem yapılan konuşma ve plânlara rağmen, Pakistan kendi birliklerinin Yemen'e yahut Suudi Arabistan adına herhangi bir savaş meydanına yollanmasına müsaade etmemektedir.[186] Pakistan'ın eski Vaşington Büyükelçisi ve Birleşmiş Milletler (BM) Özel Temsilcisi Meliha Lodhi'ye 2015 yılında Pakistan'ın askerlerini Yemen'e yollayıp yollamayacağı sorulduğunda, Pakistan'ın coğrafi konumunun getirdiği sınırlamaların alınacak kararlara olan etkisinin altını çizmiş ve şunları kaydetmiştir: "Pakistan'ın hiçbir kararı aceleyle almaması gerekir. Yemen'de Müslümanlar yaşıyor ve Müslümanlar buraya saldırmamalı. Pakistan'ın Müslümanlardan müteşekkil bir ülkeye askerlerini yollaması doğru olmaz. İran'ın menfaatlerini de göz önünde bulundurmalıyız, çünkü İran bizim yakın komşumuz. Pakistan, İran ile olan ilişkilerinin bozulması durumunda onarımı imkânsız kayıplar yaşayacaktır. Pakistan ayrıca Afgan cephesi ve Hindistan cephesini de düşünmek zorunda. İran ile üçüncü bir ihtilaf cephesi açmak, Pakistan'ı felce uğratır."[187] Pakistan'ın emekli Tahran Büyükelçisi olan ve Haşimi Rafsancani döneminde görev yapan Halid Mahmud da Pakistan'ın İslam İttifakı'nın İran'ı izole eden ve İran ile çekişilen bir araca dönüşmesine izin vermemesi gerektiğini söylemiştir: "Pakistan, Basra Körfezi'ndeki diğer ülkelerle olan dostluğunun İran ile dostane ilişkiler geliştirme yolunda engel olmasına izin vermeyecektir."[188] Son olarak, Pakistanlı bir diplomat 2017 yılında Pakistan'ın Suudi Arabistan'a daha yakın olması hususunda şunları söylemektedir: "İranlıları, Suudi Arabistan ile olan ilişkilerin İran pahasına olmadığına ikna etmeye çalışıyoruz. Komşu ve bir İslam ülkesi olan İran ile olan bağlarımıza aynı derecede değer veriyoruz. Komşularımızı değiştiremeyiz, o hâlde onlarla iyi ilişkilere sahip olmak durumundayız (vurgu yazara ait)." [189]

Pakistan, Suudi Arabistan ve İran arasında sergilediği "denge" yaklaşımına ek olarak "arabulucu" rolünü de geliştirmiştir. 2016 yılının başlarında Şeyh Nimr-el Nimr'in Suudi Arabistan'da idam edilmesiyle iki ülke arasındaki tansiyonun yükseldiği dönemde Pakistan taraf olmaktan yine kaçınmış ve "arabulucu" rolü oynamak istemiştir. Başbakan Şerif ve General Şerif, tansiyonu düşürmek için hem Riyad'a hem de Tahran'a ziyaretlerde bulunmuştur. Pakistan, Katar'a karşı ablukanın uygulandığı Körfez krizinde de bir kez daha arabulucu rolünü muhafaza etmiş ve kendi sözlerinin –tıpkı Ziya dönemindeki İran-Irak Savaşı'nda olduğu gibi- iki tarafın gözünde de pek önem taşımayacağını bilmesine rağmen böyle davranmıştır.

Dengeyi Korumak

Pakistan'da sivil ve askeri elit, Arap dünyası içerisindeki veya İran ile Suudi Arabistan arasındaki çatışmalarda herhangi bir şekilde taraf olmayı reddederken akıllarında ülkeleri içerisinde olası bir mezhep çatışmasına endişelerini bulunmaktadır. Dini inancın tartışma konusu yapılmaması gereken en önemli yer olarak bilinen silahlı kuvvetlerde,[190] böylesi bir ayrışmanın yaşanması ordunun birliğini tehlikeye atar. Örneğin, Suudiler Pakistan askerlerinin Yemen'deki savaşa katılmasına dair taleplerini ilettiğinde Genelkurmay Başkanı Rahil Şerif'in buna istekli olduğu ancak yüksek rütbeli komutanların çoğunlukla bunun karşısında olduğu iddia edildi.[191] Eski ISI Başkanı Hamid Gül'ün oğlu Abdullah Gül, Yemen meselesinin ordu içerisinde ciddi bir şekilde tartışıldığını; nihayetinde, ordunun Yemen'deki Suudi-İran vekâlet savaşına asker yollanması durumunda bunun doğrudan ordu içerisinde mezhepsel aidiyetleri öne çıkaracağından korktuğunu iddia etmiştir.[192] Pakistan'ın Yemen için asker göndermeme ve Katar krizinde Katar'a karşı açıktan tutum takınmayı reddetmesi, BAE ve Suudi Arabistan'ı öfkelendirmeyi göze alan kararlardı.[193] Bilhassa o dönem Pakistan ordusunda Ana Karargâh Eğitim ve Gelişiminden Sorumlu Müfettişi General Bacva'nın, Suudilerin Yemen'e asker talebine karşı çıktığı İran'ın endişelerini gidermek ve Suudi Arabistan ve İran ile olan dengeyi korumak için daha sonra girdiği çabayla uyumludur. ISI Halkla İlişkiler Direktörü Tümgeneral Asıf Gafur ise Nisan 2017 yılında yaptığı bir açıklamada Pakistan'ın hem Suudi Arabistan ile hem de İran ile dostane ilişkilere sahip olmak istediğini söylemiştir: "Pakistan, İran ve Suudi Arabistan ile olan dostluğuna kıymet vermektedir ve her iki ülkenin de kendisine dost olarak bakmasını istemektedir." Pakistan'ın yeni dâhil olduğu İslam ittifakının İran ile bu iki Müslüman ülke arasındaki ilişkileri tehlikeye sokan bir oluşum olmadığını da eklemiştir.[194] Pakistan'daki birçok emekli generalin silahlı kuvvetler içerisinde mezhepçiliği körükleyebilecek adımlara karşı uyarılar yapması bu bakımdan şaşırtıcı değildir. Emekli Hava Kuvvetleri Tümgenerali Şehzad Çadhuri'nin dediği gibi, "başka Müslüman ülkeler arasındaki mezhepçi fay hatlarının Pakistan topraklarına taşınmasına müsaade edilmemelidir."[195] Emekli Korgeneral Talat Mesud'un da belirttiği üzere Pakistan, Ortadoğu'daki husumetlerde taraf tutmamalıdır.[196] Pakistan'ın mezhepçi gerilimlere ve saldırganlığa yönelik duyduğu endişe, bu ülkenin İran'a yönelik yaptırımlara yahut herhangi bir dış saldırıya karşı çıkmasına da yol açmaktadır.[197]

Pakistan'ın denge siyasetindeki ısrarı, İran'ın kendisi için sorunlar yaratmadığı anlamına gelmemektedir. İran, Suriye'de savaşmaları için Pakistanlı Şiileri mobilize etmeyi sürdürmekte ve Afganistan'ın yanı sıra Pakistan'da da gizli eylemlerine devam etmektedir

Pakistan'ın denge siyasetindeki ısrarı, İran'ın kendisi için sorunlar yaratmadığı anlamına gelmemektedir. İran, Suriye'de savaşmaları için Pakistanlı Şiileri mobilize etmeyi sürdürmekte ve Afganistan'ın yanı sıra Pakistan'da da gizli eylemlerine devam etmektedir. "Pakistan vatandaşları, Urduca hizmet veren internet siteleri üzerinden Suriye'de savaşmak üzere örgütlendirilmektedir... Yüzlercesi –hatta belki de binlercesi- Suriye'de İran komutasında savaşmak üzere Afganistan ve Pakistan'ı terk etmişlerdir".[198] Belucistan meselesi de İran ve Pakistan arasında sorun olmaya

devam etmektedir. General Rahil Şerif'in emekliliğinden kısa bir süre önce, Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin Mart 2016'da Pakistan'a gerçekleştirdiği ziyaretisırasında Pakistan, İran'ı Hindistan istihbarat ajansını, Araştırma ve Analiz Kol'u (Research and Analysis Wing-RAW), İran topraklarını kullanarak Belucistan'a yönelik operasyonlar yürütmesine müsaade etmekle suçlamıştır.[199] Bunun karşılığında İran da Ceyş ül-Adl gibi, Pakistan'ın tarafındaki Beluci topraklarında faaliyet gösteren İran karşıtı grupları durdurmak konusunda umursamaz davranmakla suçlamıştır.[200] Iran accuses Pakistan of negligence in Baluch areas, resulting in malicious external actors taking advantage of the vacuum to support terrorism against Iran. Bu sorunlara ve İran-Pakistan sınırında yaşanan dönemsel çatışmalara rağmen İran, Pakistan'ın dış politikasında önemli bir konuma sahip olmaya devam etmektedir. 2015 yılında Pakistanlıların yüzde 57'si İran'a yönelik olumlu bir görüşe sahipken yalnızca yüzde 16'sı olumsuz bir görüşe sahipti. Bu da Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu ülkeler arasında yapılan bu araştırma temelinde en yüksek orandı. İran'a yönelik olumlu görüşe sahip Pakistanlıların oranının 2006 yılında yüzde 72 olduğunu hatırlatmak faydalı olur.[201]

Pakistan'ı İran ve Suudi Arabistan'la ilişkilerinde dikkatli olmaya iten başka ekonomik kaygılar da akılda tutulmalıdır: Enerji temini Pakistan'ın en önemli sorunlarından olmaya devam etmektedir. Pakistan Suudi Arabistan, BAE, Katar ve İran'dan (ayrıca başkaca ülkelerden küçük miktarlarda) petrol ve doğalgaz ihraç ederek enerji ihtiyacını karşılamaktadır. Aşağıdaki grafik, Suudi Arabistan'ın Pakistan'ın en büyük petrol tedarikçisi olduğunu ve BAE'nin de hemen ardından ikinci sırada yer aldığını göstermektedir.

Grafik 11: The Observatory of Economic Complexity, http://atlas.media.mit.edu/en/visualize/stacked/hs92/import/pak/show/2709/1995.2015/

Pakistan doğalgazı ise sırasıyla Katar, BAE, Singapur ve İran'dan almaktadır. Pakistan 2016 yılında Katar ile 2031'e kadar sıvılaştırılmış doğalgaz (LNG) tedarikini güvence altına alan bir anlaşma imzalamış,[202] İran'dan da daha fazla ithalat yapmayı istemektedir.[203]

Grafik 12: The Observatory of Economic Complexity, https://atlas.media.mit.edu/en/visualize/tree_map/hs92/import/pak/show/2711/2015/

2016 yılında ise Katar, Pakistan doğalgaz ihtiyacının %53'ünü karşılar hale geldi.[204] Ayrıca Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri Pakistan açısından acil ekonomik yardım kaynaklarıdır. Suudi Arabistan 2014 ve 2018 yıllarında olmak üzere en az iki kez Pakistan'a acil ekonomik yardımda bulunmuş ve Pakistan ekonomisini çökmekten kurtarmıştır.[205] Bu gerçek ve bu veriler, Pakistan'ın Suudi Arabistan ve İran ile olan ilişkilerinde denge ve Arap devletleri arasında yaşanan çekişmelerde taraf olmama politikasının altında yatan ekonomik motivasyonun bir başka boyutunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Pakistan'ın, İran ile varılan nükleer anlaşma mutabakatından sonra İran'ın dünyaya yeniden açılmasından ciddi bir kazanç elde etmesi de mümkündür. Söz konusu bu yeni fırsattan faydalanmak için Pakistan ve İran, ekonomik iş birliğini zenginleştirmek adına Beş Yıllık (2016-2021) Stratejik Ticari Partnerlik Anlaşması'na imza atmıştır.[206] Jeopolitik açıdan Pakistan'ın İran'ın izole edilmesini ve Hindistan-Afganistan eksenine yaklaşmasını istememektedir. Bu durum, emekli Korgeneral Nedim Lodi'nin neden, "İran daha fazla marjinalleştirilmemeli ve İran'ın Çin-Pakistan Ekonomik Koridorundaki menfaatleri geliştirilmelidir" dediğini de açıklamaktadır.[207]

Sonuç

Tüm bu iç içe girmiş çıkar çatışmaları ile iç ve dış kısıtlamalar, on yıllar boyunca Pakistan'ı Suudi Arabistan ve İran ile ilişkilerinde dengeli ve son derece temkinli kılarken, Arap dünyası içerisindeki çatışmalara yönelik tarafsızlık tavrını da bir tercihten ziyade bir zorunluluk hâline getirmiştir. Pakistan Afganistan'ın işgali, İran-Irak Savaşı, Birinci Körfez Savaşı, İran nükleer programı, İran-Suudi husumeti ve Katar krizi gibi geçmişteki birçok kriz döneminde tüm taraflarla olan ilişkilerini dikkatli bir şekilde yürütmüştür. Ziya hükümeti, Afgan cihadında harcamak üzere Suudilerin finansal desteğini tereddütsüz bir şekilde kabul etmiş ve masrafları Suudi Krallığı tarafından karşılanması şartıyla kayda değer miktarda askeri Suudi Arabistan'a konuşlandırmayı kabul etmiştir. Diğer yandan, politik olarak Suudi Arabistan'a oldukça yakın duran Ziya, hiçbir zaman devrim sonrası İran rejimine açıktan düşmanlık etmedi. Devrimci dalganın Pakistan topraklarına sıçramasından korkan Ziya, İslamı ön plana çıkarak politikalarıyla olası devrimci dalganın önünü almaya çalışmış ve tüm bunları yaparken Irak-İran savaşında İran'ı belli ölçüde desteklemiştir.

Pakistan'ın, İran ile varılan nükleer anlaşma mutabakatından sonra İran'ın dünyaya yeniden açılmasından ciddi bir kazanç elde etmesi de mümkündür. Söz konusu bu yeni fırsattan faydalanmak için Pakistan ve İran, ekonomik iş birliğini zenginleştirmek adına Beş Yıllık (2016-2021) Stratejik Ticari Partnerlik Anlaşması'na imza atmıştır

CIA'nın doğru bir şekilde öngördüğü gibi; eğer savaş, İran'ın aleyhinde seyretseydi ya da İran devrim sırasında parçalansaydı, Ziya kesinlikle İran ile 1975 yılında imzaladığı askeri anlaşmaya uymayacaktı ve yalnızca Pakistan'ı koruyacaktı. Pakistan, Afganistan'ın işgalinden sonra Suudi Arabistan'la daha yakın ilişkiler kurmasına rağmen, "Suudilerin Irak'a Pakistan askerlerinin gitmesi isteğini, Pakistan ve İran arasındaki geçmiş anlaşmalara atıfta bulunarak elinin tersiyle itti. Devlet Başkanı Ziya ül-Hak Suudilere Pakistan askerlerinin hiçbir İslam ülkesinde savaşmasına izin verilmeyeceğini söyledi".[208] Pakistan 1960'ların sonlarından itibaren Suudi silahlı kuvvetlerine asker ve askeri danışman desteğine başlamışsa da asla askerlerinin Suudi Arabistan sınırları dışında savaşmasına müsaade etmemiştir. Birinci Körfez Savaşı buna güzel bir örnektir. Ziya sonrası dönemdeki [Benazir Butto hükümetinin ardından] ikinci sivil hükümet olan Navaz Şerif hükümeti, kamuoyundaki eğilimin aksine hareket edip olası bir Irak saldırısına karşı Suudi hanedanını koruması için Suudi Arabistan'a asker yollanmasına karar vermiştir. Fakat yine de –Genelkurmay Başkanı Mirza Aslam Bey'in muhalefeti nedeniyle karar alıcılar arasında bölünme yaşanınca- Pakistanlı birlikler Suudi Arabistan sınırları içerisinde kalmış ve asla düşman ateşine maruz kalmamıştır.

1990'larda Pakistan ve İran, Afganistan'ın geleceğine dair farklı politikalar sebebiyle gergin bir dönem yaşamış ancak Pakistan İran Bush yönetimi tarafından 'şeytan ekseni'ne dahil edilerek, İran'ın nükleer programı ağır bir eleştiriye ve yaptırımlara maruz kaldığında Batı ülkelerine İran'a saldırmama çağrısında bulunmuştur. Pakistan'ın o aşamadaki en temel iki kaygısı önemli oranda Şii nüfusuna sahip olması ve sınırlarının hemen ötesinde istikrarsız bir durum oluşması halinde ülkeye yönelecek bir mülteci akını.

Tüm bu iç ve dış kısıtlar ve Suudi Arabistan ile İran arasından birini diğeri pahasına tercih etmeme politikası, bugün de Pakistan'ın dış politikasını şekillendirmeye devam etmektedir. Gerek Suudi Arabistan'ın kendi ülkesinde yaşayan Şii bir din adamı olan Nimr el-Nimr'i idam etmesi sonrası tırmanan gerilim gerek Yemen'deki Suudi müdahalesi gerekse de İran'ın Suriye İç Savaşı'na müdahalesi olsun, Pakistan sürekli olarak sükûnet çağrısında bulunmuş, zaman zaman arabulucu olma gayretinde olmuş ama radikal bir değişime gitmemiştir. Bu sebeple, Pakistanlı diplomatların Mayıs 2017'de Riyad'da gerçekleştirilen ve İran karşıtlığı aşikâr olan Arap-Amerikan Zirvesi'ne katıldıktan hemen sonra şu açıklamayı yapması şaşırtıcı değildir: "Pakistan'ın Suudi Arabistan'daki zirveye katılımı, Pakistan'ın Tahran'a karşı Riyad'ı desteklediği anlamına gelmemektedir. İran da böyle

bir toplantı düzenlese, ona da katılım gösterirdik. Bir ülkeyle olan ilişkilerimizi diğeri pahasına kurmak gibi bir durumumuz söz konusu olamaz. Bugünlerde İran'ın güvenini tesis etmekte zorlandığımız doğrudur ancak ilerleyen haftalarda bunu başaracağımızı düşünüyoruz." [209]

Yıllar boyunca sürdürdüğü tutumundan hareketle Pakistan'ın, "İslam İttifakı" içerisinde kalacağını ve gelecekte de benzer toplantılara katılacağını ancak asla kendi askerlerinin herhangi bir ülke adına savaşmasına müsaade etmeyeceğini söyleyebiliriz. İran da Pakistanlı Şiileri mobilize etmeye ve onları Suriye'deki iç savaşta savaşmaları için devşirmeye devam edecektir ancak Pakistan, tüm bu zorlu durumun farkında olmasına rağmen, Şam'daki büyükelçisini geri çekmeyecek ve İran ile dostane ilişki görüntüsünü sürdürecektir. Pakistan, kraliyet ailesini korumak için Suudi Arabistan'a asker yollamaya devam edecek ve Körfez'deki Pakistanlı işçilerin ülkeye gönderdiği büyük miktardaki dövizin önemi ve Suudi petrolüne olan bağımlılığı sebebiyle Suudi Arabistan'a yeri geldiği zaman sözlü desteğini sürdürecek ancak Katar'dan da sıvılaştırılmış doğalgaz ithal etmeye ve İran ile ekonomik bağlarını güçlendirmeye devam edecektir. Böylesine saf bir pragmatizmin, kendisini kaprisli krallar ve buyurgan mollalara kurban etmeyecek kadar öneminin farkında olan Pakistan için en doğru seçenek olduğu açıktır.

Referanslar

1- 'Countries with the Largest Muslim Population in the World', World Atlas, http://www.worldatlas.com/articles/countries-with-the-largest-muslim-populations.html
2-Abdul Sattar, Pakistan's foreign policy: 1947-2012: A concise history (3rd ed.). Karachi: Oxford University Press, 2013, s. 15
3- Sattar, s. 20
4- Gohar Ayub Khan, Testing Times as Foreign Minister (Islamabad, Lahore & Karachi: Dost Publications, 2009), s.74.
5- Gohar Ayub Khan, s.75.
6- Hyder, K. (1978). Pakistan's foreign policy in the early Seventies. In M. Hasan (Ed.), Pakistan in a changing world: essays in honour of K. Sarwar Hasan (ss97-112). Karachi: Pakistan Institute of International Affairs. s. 100; Gohar Ayub Khan, ss.73-74; also Shirin Tahir-Kheli, "Iran and Pakistan: Cooperation in an Area of Conflict", Asian Survey, Vol. 17, No. 5 (May, 1977), ss. 474-490
7- 'The Ambassador in Pakistan (Hildreth) to the Department of State', Karachi, December 8, 1953. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v11p2/d1144
8- Ömer Aslan, 'U.S. Involvement in Military Coups D'état in Turkey and Pakistan during the Cold War: Between Conspiracy and Reality', Bilkent University, unpublished doctoral dissertation, ss. 166-196, http://repository.bilkent.edu.tr/handle/11693/32597
9- Ghani, N. (Ed.). (2010). Field marshal Mohammad Ayub Khan: A selection of talks and interviews, 1964-1967. Karachi: Oxford University Press, s. 205.
10- Ghani, ss. 206, 217
11- Ghani, s. 217.
12- Bölgesel Kalkınma ve İşbirliği isimli örgütün kayda değer çıktısının olmadığını not etmek gerekir. Türkiye'nin eski İslamabad büyükelçilerinden Nihat Dinç'e göre, İran Şah'ı, RCD bünyesine gündeme gelen önemli projelere fon sağlamayı reddetmiş. Pakistanlı yetkililer hayal kırıklığına uğradıkları bu durum sonrası RCD'ye 'belkemiği kırılmış sürügen' lakabını takmışlar. Dinç, s.110.
13- Ghani, s. 227.
14- Harsh V. Pant, "Pakistan and Iran: A Relationship in Search of Meaning" In Osama Butt ed. U. Butt, & J. Schofield (Eds.), Pakistan: The US, geopolitics and grand strategies, ss. 206-224, London: Pluto Press, 2012, s. 207.
15- Baxter, C. (Ed.). (2013). Diaries of field marshal Mohammad Ayub Khan 1966-1972. Karachi: Oxford University Press, ss. 33, 165; Ghani, s. 275.
16- Baxter (Ed.), s. 293.
17- Mareşal ve daha sonra Cumhurbaşkanı olan Eyüp Han'ın günlükleri, "mollalara" yönelik zaman zaman duyduğu kızgınlık ve öfke ile doludur. Bkz. Ghani, s. 48-49, 59, 63, 65. Bir keresinde Cemaat-i İslami lideri Mevdudi'yi "İslam'ın gerçek düşmanı, bir hain" olarak nitelemiştir. Diaries of Field Marshal, s. 79. Bu hisler hakimken, o dönemlerde Pakistan'ın Suudi Arabistan'ın müdahalelerine izin vermesi düşünülemezdi.
18- Vatanka, A. (2015). Iran and Pakistan: Security, diplomacy and American influence. London & New York: I.B. Tauris, ss. 24-25.
19- Vatanka, s.70.
20- Baxter, s. 239.
21- Baxter, s. 20.
22- 'Recent Trends in Iranian Arms Procurement', '181. Intelligence Memorandum ER IM 72–79', May 1972, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve04/d181
23- '222. Backchannel Message From the Ambassador to Pakistan (Farland) to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger)', Office of the Historian, December 4, 1971, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v11/d222
24- Baxter, s. 109. "Pakistan silahlı kuvvetleri harikulade eğitim alışkanlıkları, programları ve disipliniyle diğer orduları da iyi bir şekilde eğitmekteydi. Ürdün bunlardan biriydi; 1967 yılında Ürdün Kralı, Pakistanlı generallerin 'kendi ordusunu yeniden organize etmesini, eğitmesini ve gerekirse kumanda etmesini' istemişti." Baxter, s. 146; Birleşik Arap Emirlikleri de kendi hava kuvvetlerini idare etmesi ve bu birliklerde savaşması için Pakistan'ın gönüllü askerler yollamasını istemişti. Irak da kendi tecrübesiz pilotları için Pakistanlı eğitmenler talep etmiştir. Bkz. Baxter, s. 182.
25- 'India Eyes the Persian Gulf', CIA Intelligence Memorandum, 6 August 1973, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00875R001100160045-0.pdf, s.4

26- Musa, Muhammad. (1984). Jawan to General: Recollections of a Pakistan Soldier. Karachi: East & West Publishing Company, s.189; Baxter, s. 171.
27- 'Recent Trends in Iranian Arms Procurement'.
28- 'Memorandum of Conversation', Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume Xvii, China, 1969–1972, Beijing, June 22, 1972 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v17/d233
29- Khattak, M. A. K. (2004). A Pathan Odyssey. Karachi: Oxford University Press, s. 231.
30- Mujtaba Razvi, "Pak-Saudi Arabian Relations: An Example of Entente Cordiale", Pakistan Horizon, Vol. 34, No. 1, The Inter-Relation of Muslim States and Pakistan (First Quarter 1981), ss. 81-92, s.83
31- Butto, General Eyüp Han ile derin fikir ayrılıkları yaşadıktan sonra 'Pakistan Halkının Partisi'ni kurdu. Partinin 1970 seçimleri sloganı, "dinimiz İslam, yönetim şeklimiz demokrasi, ekonomimiz sosyalizm ve tüm egemenlik halkındır" şeklinde olmuştur. Khalid B. Sayeed, Politics in Pakistan: The Nature and Direction of Change (Praeger: New York, 1980), s. 86.
32- '147. Memorandum of Conversation, Washington, September 18, 1973, 11 a.m.-12:45 p.m.' Office of the Historian, September 18, 1973, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve08/d147
33- Razvi, s.84
34- Naveed Ahmad, 'Pakistan-Saudi Relations', Pakistan Horizon, Vol. 35, No. 4, The Middle East, 1982 (Fourth Quarter 1982), ss.51-67, ss. 52-53; Colonel William O. Staudenmaier and Shirin Tahir-Kheli, "The Saudi-Pakistani Military Relationship and Its Implications For US Strategy
In Southwest Asia", Strategic Studies Institute US Army War College Carlisle Barracks, Pennsylvania, Special Report, 1 October 1981, http://www.dtic.mil/get-tr-doc/pdf?AD=ADA106266, s.3
35- Arif, K.M. (1995). Working with Zia: Pakistan Power Politics, 1977-1988. Karachi: Oxford University Press, s.285; Vatanka, s. 105
36- Nawaz, S. (2008). Crossed swords: Pakistan, its army, and the wars within. Karachi: Oxford University Press, s. 340; Vatanka, s.104
37- 'Staff Notes: Middle East, Africa South Asia', Central Intelligence Agency, October 3, 1975, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79T00865A001900080002-3.pdf
38- '147. Memorandum of Conversation, Washington, September 18, 1973, 11 a.m.-12:45 p..' Office of the Historian, September 18, 1973; '103. Telegram 32 From the Embassy in Pakistan to the Department of State, January 2, 1973, 1048Z.' Office of the Historian, January 2, 1973, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve08/d103
39- 'Bhutto's Government Defends Its Foreign Policy Before Parliament', Telegram from USEmbassy Islamabad to US Seretary of State, 19 December 1973, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=42566&dt=2472&dl=1345
40- 'President Bhutto is Withdrawing Pakistani Pilots from Libya', The President's Daily Brief, 21 April 1973, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0005993803.pdf, s.4
41-Khattak, ss.195, 202-3
42- Wolpert, S. (1993). Zulfi Bhutto of Pakistan: His Life and Times. New York: Oxford University Press, ss. 210-211
43- Nihat Dinç, Gönüllü Diplomat. İthaki: İstanbul, 1998, p.101
44- 148. Memorandum of Conversation, Washington, Foreign Relations of the United States 1969-1976, Volume E-8, Documents on South Asia, 1973-1976, September 19, 1973, https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/frus/nixon/e8/96901.htm
45- '183. Memorandum of Conversation, Islamabad, October 31, 1974, 2-3:30 p.' Office of the Historian, Islamabad, October 31, 1974, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve08/d183
46- Vatanka, s. 93.
47- Vatanka, s. 78; Memorandum for Henry Kissinger, 8 May 1972, Foreign Relations, 1969-1976, Volume E-4, Documents on Iran and Iraq, 1969-1972, https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/frus/nixon/e4/69580.htm
48- Vatanka, s. 87.
49- Nawaz, ss. 334-335.
50- 'Discussions with the Shah of Iran And PM Bhutto During the Shah's Visit to Pakistan', Cable from American Embassy in Islamabad to Sec. of State Washington, 12 March 1976, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=208367&dt=2082&dl=1345; Şubat 1981 tarihli ve İran ile Pakistan arasında yer alan bölgede yaşayan, göçebe Beluci aşiretlerini kontrol altına almanın hem İran'ın hem de Pakistan'ın ortak çıkarı olduğunu belirten bir CIA istihbari değerlendirmesi, Bkz. 'Pakistan: Prospects for the Zia government: An Intelligence Assessment', Central In-

telligence Agency, National Foreign Assessment Center, February 1981, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP06T00412R000200070001-1.pdf
51- 'Bhutto Discuss Possible Pak-Iranian-Turkish Security Alliance', Cable from American Embassy in Islamabad to Sec. of State Washington, 17 March 1976, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=217951&dt=2082&dl=1345
52- "Discussions with The Shah Of Iran And Pm Bhutto During The Shah's Visit To Pakistan", 12 March 1976, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=208367&dt=2082&dl=1345
53- Kheli, 1977, s.479; 'Memorandum of Conversation', National Security Adviser's Memoranda of Conversation Collection at the Gerald R. Ford Presidential Library, https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0314/1553079.pdf
54- '125. Memorandum of Conversation', Washington May 15, 1975, Office of the Historian, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v27/d125
55- 'King Khalid's Upcoming Pakistan Visit', Cable from American Embassy in Islamabad to Secretary of State Washington DC, 8 October 1976, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=309121&dt=2082&dl=1345
56- Vatanka, ss. 126-127.
57- 'Staff Notes: Middle East, Africa and South Asia', Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79T00865A001900080002-3.pdf
58- 'Kissinger Reports on USSR, China and Middle East, Gerald R. Ford Presidential Library and Museum, https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0331/1553989.pdf, ss.39-44.
59- Wolpert, ss. 274-275.
60- Staudenmaier and Tahir-Kheli, 1981, s.3
61- 'King Khalid's Upcoming Pakistan Visit', Cable from American Embassy...
62- 'Quarterly Report on Pakistan's Foreign Relations' 15 January 1976, Cable from American Embassy in Islamabad to Sec. of State Washington, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=125350&dt=2082&dl=1345
63- 'Persian Gulf/South Asian Sub-Regional Conference', Cable from American Consul in Karachi to Sec. of State Washington, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=306817&dt=2776&dl=2169
64- 'The Persian Gulf: The End of Pax Britannica', 122. Intelligence Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency', Foreign Relations of United States, 1969-1976, Volume XXIV, https://static.history.state.gov/frus/frus1969-76v24/pdf/frus1969-76v24.pdf, s.391
65- United Arab Emirates Country Reader. Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, VA, http://www.adst.org/. Retrieved from http://www.adst.org/Readers/United%20Arab%20Emirates.pdf, s.15
66- 'Military Capabilities of the Smaller Persian Gulf States', A Research Paper, CIA, August 1984, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00314R000200090002-0.pdf , s. 7
67- 'Saudi Ambassador's views on Pakistan (S)', 9 May 1979, Cable from American Embassy in Islamabad to Sec. of State Washington, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=217157&dt=2776&dl=2169
68- National Foreign Assessment Center, Top Secret, Central Intelligence Agency, "Key Issues in Saudi Foreign Policy", March 1981, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp06t00412r000200160001-1
69- 'Pak-Saudi Relations', Cable from Secstate WashDC to Amembassy Jidda, 30 July 1979, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=150838&dt=2776&dl=2169
70- 'The Growing Naval Power of the Arab Gulf States', CIA, December 1984, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00314R000400010003-5.pdf, s.7
71- 'Persian Gulf/South Asian Sub-Regional Conference', Cable from American Consul.
72- '179. Telegram from the Embassy in Saudi Arabia to the Department of State'. January 23, 1979. Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume Xviii, Middle East Region; Arabian Peninsula, HTTPS://HISTORY.STATE.GOV/HISTORICALDOCUMENTS/FRUS1977-80V18/D179
73- Oman Country Reader, https://www.adst.org/Readers/Oman.pdf, ss.22-23.
74- 'Pakistan: Implications of Labor Emigration to the Middle East', Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp84s00556r000200030004-8, s.8 Bu bakımdan, örneğin, Suudi Arabistan'da çalışan Filistinli veya Araplarla Pakistanlılar açısından büyük farklar vardı.
75- O'Connell, J., & Loeb, V. (2001). King's counsel: A memoir of war, espionage, and diplomacy in the middle

east. New York and London: W.W. Norton & Company. ss.104-105.
76- Owen. L. Sirrs, A History of the Egyptian Intelligence Service: A History of the mukhabarat: 1910-2009 (London and New York: Routledge, 2010), s.70
77- Directorate of Intelligence, 'Pakistan: Implications of Military Commitments to Arab States', Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp85t00287r000800760001-2
78- Directorate of Intelligence, 'Pakistan: Implications of Military Commitments to Arab States', Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp85t00287r000800760001-2
79- Age; also see Staudenmaier and Tahir-Kheli, 1981.
80- Saudi Arabia Country Reader, Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, VA, http://www.adst.org/. Retrieved from http://adst.org/wp-content/uploads/2012/09/Saudi-Arabia.pdf, s.685.
81- Arif, pp. 73–74.
82- Khattak, s.215.
83- Pakistan Country Reader. Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, VA, http://www.adst.org/. Retrieved from http://www.adst.org/Readers/Pakistan.pdf, s. 217.
84-Akhund, I. (1987). Memories of a bystander: A life in diplomacy. Karachi: Oxford University Press., s.329.
85-Akhund, s. 329.
86- Pakistan Country Reader, s.217.
87- Arif, s.285
88- 'President Zia's Views on the Situation In Iran (U)', Cable from American Embassy in Islamabad to Sec. of State Washington, 4 January 1979, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=128799&dt=2776&dl=2169
89- İran'daki devrimin bazı seçili ülkelere olası etkilerinin analizi için bkz. Central Intelligence Agency, 15 Şubat 1979, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP81B00401R002000090004-0.pdf
90-Arif, ss.294-295.
91- Vatanka, s. 150
92- İran'ın Pakistan'da Şiileri desteklemeye yönelik gayretlerine dair daha fazla detay için bkz. Hassan Abbas, 'Shiism and Sectarian Conflict in Pakistan Identity Politics, Iranian Influence, and Tit-for-Tat Violence', September 22, 2010 Combating Terrorism Center at West Point, https://www.ctc.usma.edu/wp-content/uploads/2011/05/CTC-OP-Abbas-21-September.pdf, ss.28-30; Arif, s. 295.
93-See Omid Mehr's claim in Alex Vatanka, 'The Guardian of Pakistan's Shia', Hudson Institute, https://www.hudson.org/content/researchattachments/attachment/1270/vatanka.pdf, s.7
94- 'Iranian Relations with Pakistan Endangered', Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp81b00401r000500130002-4
95- Vatanka, s.156; Abbas, s.29; Pakistan Country Reader, s.301
96- Vatanka, s.172.
97- 'Impact of Iranian and Afghan Events on South Asia', January 1980, Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp09-00438r000100450001-9
98- Robert G. Wirsing, Pakistan's Security Under Zia, 1977-1988: The Policy Imperatives of a Peripheral Asian State (London: Macmillan, 1991), s.9.
99- Vali Nasr, "The Rise of Sunni Militancy in Pakistan: The Changing Role of Islamism and the Ulama in Society and Politics", Modern Asian Studies Vol. 34, No. 1 (Feb., 2000): 139-180, s.155.
100- Ziring, L. (1997). Pakistan in the twentieth century: a political history. Karachi: Oxford University Press, s. 468
101- 'Pakistan: Growing Sunni-Shia Tensions', CIA, Near East and South Asia Review, 5 Aralık 1986, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP05S02029R000300860001-9.pdf , s. 16
102- See comments by General Akhtar of ISI on the proper approach to Iran https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90B01370R00080 1110106-4.pdf
103- Pakistan Country Reader, s. 409.
104- 'Implications of Iran for Pakistan', CIA, 16 February 1979, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP81B00401R002000090004-0.pdf.
105- '392. Memorandum Prepared in the National Security Council', Foreign Relations of the United States, 1977–

1980, Volume xix, South Asia, December 6, 1979, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v19/d392
106- Pakistan Country Reader, ss. 301, 306.
107- 'Impact of Iranian and Afghan Events on South Asia', January 1980; also see Interview with Ambassador Harmon E. Kirby, Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, VA, www.adst.org, 1998, http://www.adst.org/OH%20TOCs/Kirby,%20Harmon%20E.toc.pdf, s.97.
108- İslamabad'daki ABD Büyükelçiliği, Kabe'nin 1979 yılı Kasım ayında Cüheyman el-Uteybi ve arkadaşları tarafından işgalini Amerika'nın yaptırdığı iddiasıyla ateşe verilmişti. Daha sonra yeniden inşa edilen Amerikan Büyükelçiliğinin tüm masrafını Pakistan tarafı üstlendi.
109- 'Ambassador Marker on Iran and other Subjects', Diplomatic Cable From Secretary of State Washington to US Embassy in Islamabad, 22 December 1979, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=73052&dt=2776&dl=2169
110- 'Zia Further Consolidates Power', US Embassy Cable from Islamabad to Secretary of State Washington, 7 July 1977, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=154417&dt=2532&dl=1629
111- Razvi, s.89-92.
112- Naveed Ahmad, s.60
113- 'Saudi Ambassador's Views on Pakistan (S)', Cable from American Embassy Islamabad to Washington DC, 9 May 1979, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=217157&dt=2776&dl=2169
114- 'Report of Discussions Between Secretary of Defense Dr. Harold Brown and Prince Sultan Bin Abdul-Aziz Al-Saud, Minister of Defense and Aviation Of Saudi Arabia In Geneva, JUNE 26, 1980', Foreign Relations Of The United States, 1977–1980, Volume Xviii, Middle East Region; Arabian Peninsula, 26 JUNE 1980. HTTPS://HISTORY.STATE.GOV/HISTORICALDOCUMENTS/FRUS1977-80V18/D217; '207. Telegram From the United States Liaison Office in Riyadh to the White House', Foreign Relations Of The United States, 1977–1980, Volume Xviii, Middle East Region; Arabian Peninsula, HTTPS://HISTORY.STATE.GOV/HISTORICALDOCUMENTS/FRUS1977-80V18/D207
115- National Foreign Assessment Center, Top Secret, Central Intelligence Agency, "Key Issues in Saudi Foreign Policy", March 1981, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp06t00412r000200160001-1
116- Age.
117- 'Briefing papers for Secretary of Defense's trip', Central Intelligence Agency, 14 September 1984, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp85t00287r000800760001-2
118- Vatanka, s. 179.
119- Age.
120- 'Saudi Arabia-Pakistan: Strains in the Relationship', https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP05S02029R000300820001-3.pdf, s.30.
121- Age, s. 180; Marvin G. Weinbaum and Abdullah B. Khurram, "Pakistan and Saudi Arabia: Deference, Dependence, and Deterrence", The Middle East Journal, Volume 68, Number 2, Spring 2014, ss. 211-228, s.215
122- 'Zia ul-Haq on the Iran-Iraq War', Youtube, https://www.youtube.com/watch?v=eVg57cjKID4; Elaine Sciolino', "U.S. Sees 'Troubling' Tilt by Pakistan to Iran', New York Times, 1 November 1987, http://www.nytimes.com/1987/11/01/world/us-sees-troubling-tilt-by-pakistan-to-iran.html
123- William Branigin, 'Zia Visits Tehran on 'Peace Mission', The Washington Post, 28 September 1980, https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1980/09/28/zia-visits-tehran-on-peace-mission/1424c54b-ed79-4fc0-bc68-019872c9b9dd/?utm_term=.5fbb73a521fa
124- 'Saddam Hussein and His Advisers Discussing Iraq's Decision to go to war with Iran', 16 Eylül 1980, Wilson Center Digital Archive, http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110099 ; İdeolojik farklılıklarına ve genelde var olan karşılıklı güvensizliklerine rağmen, İran Devrimi ve Camp David Anlaşması'na karşı ortak tavırları, Suudi Arabistan ve Irak'ı bir araya getirmiştir. Bkz. National Foreign Assessment Center, Top Secret, Central Intelligence Agency, "Key Issues in Saudi Foreign Policy", March 1981, s.4
125- 'Pakistan: Prospects for the Zia government', An Intelligence Assessment, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP06T00412R000200070001-1.pdf, s.16;
126- Sciolino, 1987.
127- 'Iran: Fragmentation in the Future?' Memorandum, Central Intelligence Agency, 26 September 1980, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R000102220001-6.pdf

128- 'Codel Tower's February 17-20 Visit to Pakistan', Cable from American Embassy in Islamabad to Secretary of State Washington DC, 21 February 1984, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP-90B01370R000801030010-9.pdf
129- 'Persian Gulf/South Asian Sub-Regional Conference', Cable from American...
130- 'Codel Tower's February 17-20 Visit to Pakistan', Cable from American Embassy...
131- As quoted in Riedel, B. (2014). What we won: America's secret war in Afghanistan, 1979-1989. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, s.59; also see Dean, J. G. (2004). Oral History Interview with John Gunther Dean/Interviewer: Charles Stuart Kennedy. Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, VA, http://www.adst.org/, http://adst.org/wp-content/uploads/2012/09/Dean-John-Gunther.pdf, ss.215-216; Pakistan Country Reader, s.423
132- CIA'nın 29 Ağustos 1986 tarihli bir raporunda Pakistan'ın 1981 yılında Suudi Arabistan'a 15,000 asker gönderdiği ifade edilmektedir. 'Saudi Arabia-Pakistan: Strains in the Relationship', 29 Ağustos 1986, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP05S02029R000300820001-3.pdf , s. 29
133- 'Saudi Arabia-Pakistan: Strains in the Relationship', 29 Ağustos 1986 https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP05S02029R000300820001-3.pdf , s. 29
134- As quoted in Riedel, B. 2014, s. 61; also see Staudenmaier and Tahir-Kheli, 1981, s. 9. CIA wrote in its 'Near East and South Asia Review' on 29 August 1986 that 'Pakistan sent 15,000 combat troops to Saudi Arabia in 1981', https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP05S02029R000300820001-3.pdf, s.29.
135- "Bhutto to Visit Washington", Memorandum, Central Intelligence Agency, Directorate of Intelligence, January 29, 1975, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp86t00608r000300070006-7, s.4-5
136- "Codel Nunn- Meeting with Foreign Minister Yaqub Khan November 27", Diplomatic Cable from American Embassy in Islamabad to Secretary of State Washington DC, 29 November 1984, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90B01370R000801110108-2.pdf
137- Tahir-Kheli and Staudenmaier, s. 8
138- Shahzad Chaudhry, personal communication, September 29, 2015
139- Gunther Dean, s.222
140- Gunther Dean, s. 216
141- Near East and South Asia Review: Iran and the Afghan Resistance : Fostering Revolution in Hazarehjat', 11 April 1986, Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP87T00289R000200840001-5.pdf; İran'ın Afgan cihadı sırasında Afganistan'da desteklediği belli grupların isimleri burada bulunabilir: "Dossiers of political parties intent on exporting an Islamic revolution," 1999, History and Public Policy Program Digital Archive, A. A. Lyakhovskiy's "Plamya Afgana" ("Flame of the Afghanistan veteran")", Iskon, Moscow, 1999; Translated for CWIHP by Gary Goldberg
http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111604
142- Pant, s. 209.
143- 'Sectarian Violence in Pakistan: 1989-2017', South Asia Terrorism Portal, http://www.sats.org/satporgtp/countries/pakistan/database/sect-killing.htm
144- Douglas Jehl, 'Iran Holds Taliban Responsible for 9 Diplomats' Death', New York Times,11 September 1998, http://www.nytimes.com/1998/09/11/world/iran-holds-taliban-responsible-for-9-diplomats-deaths.html
145- Gohar Ayub, s.14
146- Pant, s. 214.
147-Ambassador William Milam, Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, VA, www.adst.org., http://adst.org/wp-content/uploads/2013/12/MIlam-William-B.pdf, s.116
148- Ziring, s. 531
149- Kux, D. (2001) The United States and Pakistan 1947-2000: Disenchanted allies. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, s. 312.
150- Ziring, s. 539
151- Shirin Tahir-Kheli, Before the Age of Prejudice: A Muslim Women's National Security Work with Three American Presidents (Palgrave Macmillan, 2018), s.126
152- Khurshid Mahmud Kasuri, Neither a Hawk nor a Dove: An Insider's Account of Pakistan's Foreign Policy (Paki-

stan: Oxford University Press, 2015); Ambassador Robert B. Oakley, Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, VA, www.adst.org., 1999, http://www.adst.org/OH%20TOCs/Oakley,%20Robert%20B.toc.pdf, p 145-147; Kux, 2001, s.312

153- Nawaz, s. 439.

154- Haqqani, H. (2013). Pakistan, the united states, and an epic history of misunderstanding. New York: Public Affairs, s. 284).

155- 'Pak-Saudi Relations', Cable from Secretary of State Washington to American Embassy Jidda, 30 Juşy 1979, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=150838&dt=2776&dl=2169

156- Muhammad Salman Khan, "The Saudi Factor in Pakistan-Iran Relations", Iranian Review of Foreign Affairs, 4(4) (Winter 2014), s.45

157- Salman Khan 2014, s.46

158- Frida Ghitis, 'As Iran Deal Nears, Saudi Arabia and Pakistan Relations Chill', World Politics Review, June 11, 2015, http://www.worldpoliticsreview.com/articles/15970/as-iran-deal-nears-saudi-arabia-and-pakistan-relations-chill

159- 'October 06, 1990 Correspondence between the MIC and the Petro Chemical Group Regarding a Letter from A.Q. Khan Offering Assistance in Developing Iraq's Nuclear Weapons Program', Wilson Center Digital Archive, http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116989.pdf?v=707cfbfeca8c49f9c92035d29379608a

160- Türkiye'nin eski İslamabad büyükelçilerinden bir diplomatla yapılan mülakat, Temmuz 2019, Ankara.

161- Suudi Arabistan Petrol Bakanı Hişam Nazir, 1973 petrol krizi sonrası petrol fiyatlarının yükselmesinden sonra ülkesinin milli işgücü hazırlamaya çalışarak gelecek treni beklemek yerine, birçok projeyi gerçekleştirmek için hazır yabancı iş gücünü kabul etmeyi tercih ettiklerini belirtmiştir. Bkz. Mohammed Dito, 'Labor Migration in the GCC Countries: Some Reflections on a Chronic Dilemma', Middle East Institute, 2 Şubat 2010, http://www.mei.edu/content/labor-migration-gcc-countries-some-reflections-chronic-dilemna#ednref1

162- 'Pakistan: Implications of Labor Emigration to the Middle East', Central Intelligence Agency, https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp84s00556r000200030004-8

163- 'Pakistan Balance of Payments Situation', Diplomatic Cable from American Embassy Islamabad to Secretary of State Washington, 4 January 1979, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=128804&dt=2776&dl=2169; 'Update pf PFY 1978 Balance of Payments For Pakistan', Diplomatic Cable from American Embassy Islamabad to Secretary of State Washington, 21 March 1978, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=67507&dt=2694&dl=2009

164- 'Pakistan's Foreign Exchange Reserves', Diplomatic Cable from American Embassy Islamabad to Secretary of State Washington, 24 April 1978, https://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=109395&dt=2694&dl=2009

165- 'Saudi Arabia-Pakistan: Strains in the Relationship', https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP05S02029R000300820001-3.pdf, s.30

166- Pakistan Country Reader, ss. 480,481.

167- 'Pakistan: Implications of Labor Emigration', ss. 7-8.

168- 'Persian Gulf/South Asian Sub-Regional Conference', Cable from American...

169- 'Persian Gulf/South Asian Sub-Regional Conference', Cable from American...

170- 'Pakistan: Implications of Labor Emigration', s. v.

171- 'Persian Gulf/South Asian Sub-Regional Conference', Cable from American...

172- Aminullah Chaudry, Political Administrators: the Story of the Civil Service of Pakistan (Oxford University Press, 2011) s. 335.

173- Declan Walsh, 'Wikileaks cables: Saudi Arabia wants military rule in Pakistan', The Guardian, 1 December 2010, https://www.theguardian.com/world/2010/dec/01/saudis-distrust-pakistan-embassy-cables

174- Walsh, 2010.

175- Muhammad Anis, '1,180 Pakistan Army personnel present in Saudi Arabia: Kh Asif', The News, January 20, 2016, https://www.thenews.com.pk/print/92465-1180-Pakistan-Army-personnel-presentin-Saudi-Arabia-Kh-Asif

176- Anis 2016.

177- Anis 2016; also see conciliatory comments by National Security Advisor to the PM, Nasser Khan Janjjua, https://tribune.com.pk/story/1377204/raheel-sharif-will-not-hurt-irans-interests-nasser-janjua/

178- Irfan Ghauri, 'Sartaj Aziz fails to satisfy Senate on Saudi alliance's mandate', The Express Tribune, June 2, 2017, https://tribune.com.pk/story/1425195/sartaj-aziz-fails-satisfy-senate-saudi-alliances-mandate/

179- 'The Future of Syria': A Talk by H.E. Ambassador Radwan Loutfi, Pakistan Horizon, 29 November 2015, https://pakistanhorizon.wordpress.com/2015/11/29/the-future-of-syria-a-talk-by-h-e-ambassador-radwan-loutfi/; 'Syria Honors Ambassador of Pakistan', Syrian Arab News Agency, 30 March 2015, http://sana.sy/en/?p=34062
180- 'Iran envoy expresses reservations about fmr Pak army chief's role in military alliance', IRNA, April 3, 2017, http://www.irna.ir/en/News/82480185/
181- 'Govt vows to keep balance in ties with S. Arabia, Iran', Dawn, April 5, 2017, https://www.dawn.com/news/1324932/govt-vows-to-keep-balance-in-ties-with-s-arabia-iran; 'Pakistan resisted Saudi offer to join military alliance: NSA', The News, April 7, 2017, https://www.thenews.com.pk/latest/197142-Pakistan-resisted-Saudi-offer-to-join-military-alliance-NSA
182- Kamal Alam, 'Pakistan Army to the GCC: No longer your gun for hire', Middle East Eye, July 5, 2017, http://www.middleeasteye.net/columns/pakistan-army-gcc-no-longer-your-gun-hire-1617896546
183- 'Stronger Pak-Iran defense ties to serve regional peace', Dawn, March 5, 2017, https://www.dawn.com/news/1318523/stronger-pak-iran-defence-ties-to-serve-regional-peace-bajwa
184- Anis 2016.
185- Kamal Alam, 'Asia's quiet superpower: Pakistan army's teetering balance between Saudi Arabia and Iran', Middle East Eye, March 2, 2017, http://www.middleeasteye.net/columns/asias-quiet-superpower-pakistan-army-s-teetering-balance-between-saudi-and-iran-903452261
186- Umair Jamal, 'Why Would Pakistan send Combat Troops to Saudi Arabia?', The Diplomat, March 20, 2017, http://thediplomat.com/2017/03/why-would-pakistan-send-combat-troops-to-saudi-arabia-now/; David Hearst, 'Exclusive: Pakistan sends combat troops to southern Saudi border', Middle East Eye, March 13, 2017, http://www.middleeasteye.net/news/exclusive-pakistan-sends-combat-troops-saudi-southern-border-248886071
187- 'Dr. Maleeha Lodhi Interview', Interview by Muhammad Owais Razi, http://www.weeklyazm.com/gs/354-13t019.03.15/DR%20MALEEHA%20%20LODHI%20INTERVIEW.pdf
188- 'Statement by Amb. Khalid Mahmood, Chairman and DG, ISSI, Speech on "Pakistan, Iran & Gulf Countries Relations", Institute of Strategic Studies Islamabad, ISSI, May 24, 2017, http://issi.org.pk/statement-pakistan-iran-gulf-countries-relations/
189- Shafqat Ali, 'Pakistan Struggles to Win over Iran', The Nation, May 22, 2017, http://nation.com.pk/national/22-May-2017/pakistan-struggles-to-win-over-iran
190- Schofield, C. (2011). Inside the Pakistan army: a woman's experience on the frontline of the war on terror. London: Biteback Publishing, s. 23.
191- Komutanların bu meseleye dair yaklaşımlarını ve katılım gösterdikleri toplantılarda tam olarak neler yaşandığını bilmek elbette zor. Fakat Kamal Alam, söylenenlerin aksine ordudaki birçok askerin Yemen'deki savaşa katılmayı desteklediğini iddia etmiştir. Alam 2017.
192- James M. Dorsey, 'Pakistani Military Engagement: Walking a fine line between Saudi Arabia and Iran', Huffington Post, April 15, 2017, http://www.huffingtonpost.com/entry/pakistani-military-engagement-walking-a-fine-line_us_58c8ecb5e4b01d0d473bcf51
193- Roi Kais, 'Report: Pakistan Rejected Iran Offer to join anti-Saud coalition in Yemen', Ynet.news, April 11, 2015, http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4645941,00.html
194- See Murtaza Ali Shah, 'Pakistan Wants Good Ties with Saudi Arabia, Iran: DG ISPR', Geo Tv, April 5, 2017, https://www.geo.tv/latest/136948-Pakistan-wants-good-ties-with-both-Saudi-Iran-says-DG-ISPR; Talat Masood, 'Navigating a Complex Middle East', The Express Tribune, April 12, 2017, https://tribune.com.pk/story/1380970/navigating-complex-middle-east/
195- Asif Jehangir Raja, Interview with Air Vice Marshall (Retd) Shahzad Aslam Chaudhry, Hilal: The Pakistan Armed Forces Magazine Edition 9, Volume 50, (March 2014), s.32
196- Talat Masood, 'Pakistan's Role in Mideast Crisis', The Express Tribune, June 14, 2017, https://tribune.com.pk/story/1434745/pakistans-role-mideast-crisis/
197- Statement by Amb. Khalid Mahmood, Chairman and DG, ISSI, Speech on "Pakistan, Iran & Gulf Countries Relations", Institute of Strategic Studies Islamabad, ISSI, May 24, 2017, http://issi.org.pk/statement-pakistan-iran-gulf-countries-relations/; Kasuri 2015; Talat Masood, https://tribune.com.pk/story/1380970/navigating-complex-middle-east/
198-Ari Heistein and James West, 'Syria's other foreign fighters: Iran's Afghan and Pakistani Mercenaries', The National Interest, November 20, 2015, http://nationalinterest.org/feature/syrias-other-foreign-fighters-irans-afghan-pa-

kistani-14400; Ali Alfoneh, 'Anaysis: Shiite Pakistani casualties of the wars in Syria and Iraq', FDD's Long War Journal, March 17, 2015, http://www.longwarjournal.org/archives/2015/03/analysis-shiite-pakistani-casualties-of-the-wars-in-syria-and-iraq.php; 'Iran recruits Pakistani Shias for combat in Syria', The Express Tribune, 11 December 2015, https://tribune.com.pk/story/1007694/iran-recruits-pakistani-shias-for-combat-in-syria/

199- 'Rouhani denies discussing 'RAW's involvement in Balochistan' with Pakistani leadership', Dawn, March 26, 2016, http://www.dawn.com/news/1248078

200- 'Iran warns will hit militant 'safe havens' inside Pakistan', The Express Tribune, May 8, 2017, https://tribune.com.pk/story/1404372/iran-warns-will-hit-militant-safe-havens-inside-pakistan/

201- Hani ZainulBhai and Richard Wike, 'İran's Global Image Mostly Negative', Pew Research Center, June 18, 2015, http://www.pewglobal.org/2015/06/18/irans-global-image-mostly-negative/

202- 'Pakistan to continue import of LNG from Qatar', Dawn, 8 June 2017, https://www.dawn.com/news/1338261

203- Mehreen Zahra-Malik, 'Iran's Rouhani says can provide Pakistan gas through pipeline within months', Reuters, March 26, 2016, http://www.reuters.com/article/us-pakistan-iran-pipeline-idUSKCN0WS0LA

204- The Observatory of Economic Complexity, https://atlas.media.mit.edu/en/visualize/tree_map/hs92/import/pak/show/2711/2016/

205- Mehreen Zahra-Malik, 'Saudi Arabia loans Pakistan $1.5 billion to shore up economy', Reuters, March 13, 2014, https://www.reuters.com/article/us-pakistan-saudi/saudi-arabia-loans-pakistan-1-5-billion-to-shore-up-economy-idUSBREA2C13G20140313; Saeed Shah, 'Pakistan Gets $6 Billion in Saudi Aid at Controversial Investment Conference', The Wall Street Journal, October 23, 2018. https://www.wsj.com/articles/pakistan-gets-6-billion-in-saudi-aid-at-controversial-investment-conference-1540324438

206- 'Signing of MoU between Iran and Pakistan on Five Years Strategic Trade Partnership Plan', Government of Pakistan, Ministry of Commerce, http://www.commerce.gov.pk/?p=5367

207- 'Pakistan Defense Experts worried over India-Iran-Afghanistan Alliance', The Economic Times, May 31, 2016, http://economictimes.indiatimes.com/news/defence/pakistan-defence-experts-worried-over-india-iran-afghanistan-alliance/articleshow/52520007.cms?prtpage=1; also see Kasuri, s.398

208- 'Saudi Arabia-Pakistan: Strains in the Relationship', https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP05S02029R000300820001-3.pdf, s.29

209- Ali, 2017.

AL SHARQ FORUM HAKKINDA

Al Sharq Forum, amacı; Şark bölgesi halklarının siyasal gelişimi, sosyal adalete kavuşması ve ekonomik refaha erişmesi için uzun vadeli stratejiler geliştirmek olan, bağımsız ve uluslararası bir kuruluştur. Al Sharq Forum, bu hedefini; demokratik katılım ideali, bilinçli vatandaşlık, çok taraflı diyalog, sosyal adalet ve kamu yararını gözeten araştırmaları teşvik ederek gerçekleştirmektedir.

Adres: İstanbul Vizyon Park A1 Plaza Kat:6
No.:68 34197 Bahçelievler / İstanbul / Türkiye
Telefon: +902126031815
Faks: +902126031665
E-posta: info@sharqforum.org

ALSHARQ FORUM

research.sharqforum.org

SharqForum /